

«..... Pst.... Har du hørt om
jøssingen som..»

Vitser i Norge 1940-1945. Funksjon og kontekst.

Bjørn Fjeld

Masteroppgave i kulturhistorie, 60 studiepoeng.
Institutt for kulturstudier og orientalske språk (IKOS)

UNIVERSITETET I OSLO

Høst 2012

© Bjørn Fjeld

2012

«..... Pst.... Har du hørt om jøssingen som..»

Vitser i Norge 1940-1945. Funksjon og kontekst.

Bjørn Fjeld

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

III

FORORD

Jeg vil først takke min veileder Anne Eriksen for gode og kloke råd underveis.

Jeg vil dernest takke min kone Vigdis for tålmodig støtte, selv i tider da jeg ikke dro tunge lass på hjemmefronten.

Jeg vil takke mine barn for god hjelp. Siri som har lest korrektur og pekt på mangler ved oppgaven, og Sindre for råd under hyggelige lunsjer på Blindern, mens vi begge var studenter der.

Jeg vil også takke Bjørn Barstad for bistand med ymse IT-problemer i forbindelse med skrivningen.

Til slutt vil jeg takke mine barnebarn Eirill og Anna som stadig får meg til å huske at studier ikke er det viktigste i verden.

Nesodden november 2012

Bjørn Fjeld

Innholdsfortegnelse

1	INNLEDNING.....	1
1.1	Bakgrunn og problemstillinger.....	1
1.2	Organisering av oppgaven.....	3
2	TEORI.....	4
2.1	Identitet og kampen om å være god nordmann.....	4
2.2	Humorteorier.....	9
2.3	Kommunikasjonsteori.....	11
3	MATERIALE OG METODE.....	16
3.1	Avgrensning av oppgaven.....	16
3.2	Vitser som folkløstisk uttrykk.....	17
3.3	Vitser og vitsesamlinger.....	18
3.4	Historie og metode.....	21
3.5	Kulturhistoriske perspektiver på okkupasjonen.....	22
4	KRIGEN OG HISTORIEN.....	28
4.1	Vitser som motstand.....	28
4.2	Vitsefortelling som symbolsk motstand.....	33
4.3	Vitsefortelling og den ytre kontekst.....	34
4.4	Et folk av vitsefortellere – fra første stund?.....	38
5	ANALYSE I. DAGLIG LIV I NORGE.....	40
5.1	Knapphet og humor.....	40
5.2	«Nu er Norge stumt og stengt..».....	45
6	ANALYSE II. ANTAGONISTENE.....	48
6.1	Navngitte NS-medlemmer.....	48
6.2	Nasjonal Samling og sympatisører.....	53
6.3	“Tyskertøser”.....	57
6.4	Hva vil skje når krigen er over?.....	62
7	ANALYSE III. PROTAGONISTENE.....	66
7.1	Kongen.....	66

7.2	Kvinner og vitser	70
7.3	Menn og vitser	73
7.4	Kvikke replikker	77
7.5	Samhold og jøssingidentitet.....	80
7.6	Vitsenes forebyggende funksjon?.....	83
8	KONKLUSJONER	88
8.1	Humor og vitser	88
8.2	Vitsens funksjoner	89
	Referanser.....	96
	Sammendrag.....	106

1 INNLEDNING

1.1 Bakgrunn og problemstillinger

9. april 1940 ble Norge okkupert av tyske soldater. Samme kveld proklamerte Quisling at Nasjonal Samling (NS) hadde overtatt regjeringsmakten i landet, med ham selv som statsminister og utenriksminister. Ved det siste valget før krigen (i 1936) hadde NS en oppslutting blant velgerne på 1,8%.¹

Den tyske marine hadde senket de første norske båter allerede i september 1939, og etter nyttår 1940 ble den tyske u-båtkrigen trappet opp med betydelige norske tap. Tonen i norske aviser var klart anti-tyske, og en betydelig propagandainnsats for å bedre folks oppfatning av Tyskland ble iverksatt fra tysk side.² Etter okkupasjonen innførte tyskerne en streng kontroll av pressen. Tysk propaganda gikk i hovedsak ut på å fortelle at årsaken til at de kom Norge “til hjelp” var aggressiv engelsk politikk overfor et nøytralt land, med bl.a. ulovlig minelegging. Den norske eksilregjering ble utsatt for massiv kritikk, godt understøttet av tysk propaganda. Situasjonen var ellers den at Nederland og Belgia var besatt, Italia gikk inn i krigen på tysk side den 10. juni, Frankrike ble besatt 17. juni og Polen var delt mellom Tyskland og Russland.³ Mange kan ha oppfattet situasjonen slik sommeren 1940: Norge hadde tapt en krig. Egen regjering, allierte og naboland hadde sviktet. Resultatet kom med stor sannsynlighet til å bli at Tyskland og Russland delte Europa mellom seg. Kommunistene var passive, som følge av avtalen mellom Tyskland og Russland.

¹ Dahl Hans Fredrik, Hagtvatn Bernt, Hjeltnes Guri : *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*. Pax Forlag as. 1982 s.128.

² Den tyske sendemann i Norge, Curt Breuer skriver i en henvendelse til sine overordnede i Tyskland at de står i fare for å bli moralsk isolert, og at britisk propaganda måtte møtes med motpropaganda. (Nøkleby, Berit: «Fra november til april - sendemann Bräuers personlige politikk» i *Norge og den 2. verdenskrig: 1940 – Fra nøytral til okkupert*. Universitetsforlaget, Oslo 1969. s.25).

³ Professor Sverre Steen skriver: “Folk var nedtrykte over hendelsene på det store krigsteater, og mange regnet med at krigen var tapt for vest-maktene. (...) ..det hersket alminnelig skuffelse, ja hos mange bitterhet over den mangelfulle hjelp vi hadde fått utenfra. Denne stemningen gjaldt først og fremst England” (Steen Sverre. i “*Norge og den 2. verdenskrig: 1940- 1945 Fra nøytral til okkupert*. 1969. s.129-130). Denne holdningen til England kan kanskje kaste lys over følgende vits:

“Et par Hedmarkinger var samlet en tid etter at tyskerne hadde dratt videre nordover fra Hamar og diskuterte de forskjelliges innsats for fedrelandet De fleste ble enige om at det ikke var så rart med innsatsen nei,- snarere det motsatte. Det var ikke noe å rope hurra for i alle fall. Da var det at Nils Oppsetten spyttet “brunt”, - tørket seg med handbaken om skjeggstubsene og talte og sa: - Mja, - je synes itte det var så aller værst, nei! – Je for min del skaut to engelskmenn og fæm tiskerer”. Scheen A.: *HA-HA! Nu kan vi le av det*”, 1946 s.8.

Tyskerne ønsket en ny norsk regjering, og forhandlingene med Administrasjonsrådet om dette varte helt frem til bruddet den 25. september 1940, da tyskerne oppnevnte et sett med konstituerte statsråder, mange fra NS rekker. Kongen ble erklært for avsatt. Dermed var døren slått opp for nazifisering av landet – for norsk motstandskamp og for «jøssingvitser»⁴.

Spørsmål knyttet til krigsvitser er mange, og jeg har valgt å konsentrere meg om en treleddet problemstilling, der jeg til hvert ledd stiller noen forskningsspørsmål:

1) Hva handlet vitsene om, dvs innholdsavklaringer:

- Hvem var aktører i vitsene, hvem var antagonister og protagonister?
- Vitsenes humorteoretiske plassering, hvilke type historier fortelles?

2) Hvilken rolle (om noen) spilte vitsene i motstandskampen:

- Når startet man med å fortelle «jøssingvitser»?
- Kan vitsene sees som et bidrag i motstandskampen eller var hensikten kun å more?

3) Hvilke funksjoner tjente vitsene ellers?

- Kan vitsefortellingen, om den ble sett som en motstandsform, ha styrket en ny kollektiv identitetsfølelse i Norge under krigen; jøssingidentiteten?
- Ble vitsefortellernes negative nazistbilder, som via ulike veier ble formidlet til kollaboratørene, oppfattet slik at vitsene og annen humor på deres bekostning, tok fra dem ære og verdighet? Kunne man bryte ned en ønsket og etterstrebet anerkjennelse, i den uutalte hensikt å frata nazistene deres identitet som «god nordmann», og kan en slik tilnærming sees som en profylaktisk strategi for å redusere tilstrømningen av nye medlemmer til NS?

⁴Jøssing ble et navn på antinazistiske nordmenn under krigen. Begrepet “en jøssing” var opprinnelig ment som et skjellsord, med referanse til Altmarkaffæren 18. februar 1940, da den britiske marine satte fri 300 fanger fra det tyske skipet Altmark i den lille fjordarmen Jøssingfjord, på sørvest-landet. I følge professor Kathleen Stokker skriver begrepet “jøssinger” seg fra redaktøren av den svenske pro-naziavisen “*Sverige Fritt*”, og var ment å betegne feige nordmenn som ikke skjøt på britene i Jøssingfjord. (Stokker, Kathleen: *Folklore Fight Nazis. Humor in Occupied Norway, 1940-1945*. Madison, USA. 1995 s.27). I følge Christensen Chr. A.A. og Engen H, i *Verden siden 1939 i bilder med tekst*, Aschehoug & Co, Oslo 1948 s.46 skal det ha vært Knut Hamsun som i et opprop i Aftenposten lanserte benevnelsen. Hvordan begrepet “en jøssing” skulle vekke negative følelser i befolkningen med referanse til Altmarkaffæren er uklart. Begrepet ble etter kort tid annektert av antinazistene, og brukt som en hedersbetegnelse og et nøkkelsymbol. Begrepet ble brukt i navnet på flere illegale aviser under krigen. Avisen *Jøssing* kom ut i Stavanger. *Jøssingen* kom ut i Fredrikstad, mens *Jøssingtidende* var navnet på en avis i Oslo. Etter krigen ble det utgitt en rekke bøker der «jøssing» er en del av tittelen, fra Jøssing-sanger (1945), Jøssing-vitser (1945), Jøssing-jakt (jakthistorier fra krigen), til Grethe Bergravs «Vi Jøssinger» og Arne Skauens «Jøssinger på Sehsteds plass» (Om jøssinger i Aschehougs forlag). Listen kan forlenges.

1.2 Organisering av oppgaven

Flertallet av vitsene fremstår som så enkle at de alene ikke gir svar på oppgavens problemstillinger. Jeg vil understreke viktigheten av å se vitsene i sammenheng. Det er totaliteten og ikke den enkelte vits som kan gi kunnskap og bidra til å besvare spørsmålene listet over.

I neste kapittel vil ulike teorier bli drøftet, teorier som kan bidra til å kaste lys over vitsene og forståelsen av disse. Det dreier seg om teorier knyttet til kollektiv identitetsforståelse, kommunikasjonsteori og humorteorier.

I kapittel tre, metodekapitlet, vil jeg vil jeg foreta en systematisering av vitsene som skal analyseres, og jeg vil si litt om andre kilder som kan bidra til å belyse problemstillingene.

I kapittel fire gjennomgås historien for å se nærmere på hvordan synet på krigsvitser som eventuell motstandsform utviklet seg, og hvilke argumenter som er ført for de ulike standpunkt i det spørsmålet.

Kapittel fem, seks og sju vil være analysekapitler, der det empiriske materialet vil bli presentert og drøftet. Kapittel fem omhandler det daglige liv i Norge under krigen. Her er det folks hverdag, og vitser knyttet til kampen for de nødtørftige nødvendigheter som trekkes frem. I tillegg blir vitser om inndragning av radioer og ulovlig radiolytting presentert. I kapittel seks er det vitser om antagonistene som analyseres. Vitser rettet mot prominente NS-medlemmer som Quisling og Lunde, mot NS, hirden, mot kvinner med tyske kjærester, og om hva som ville ramme antagonistene når krigen var over, gjennomgås. Det siste analysekapitlet, kapittel syv, har et bredere fokus på protagonistene, jøssingene. Kongen, det fremste motstandssymbol på jøssingsida, er omhandlet i flere vitser. Kvinner og vitser er også gitt plass i presentasjonen, i tillegg til navngitte «gode norske menn».

I kapittel åtte, konklusjonskapitlet, søker jeg bl.a. å svare på spørsmålene som er reist innledningsvis .

2 TEORI

Spørsmålene reist i forige kan vanskelig belyses tilfredsstillende ved hjelp av ett sett teorier. Jeg har derfor valgt å knytte analysene til flere, bl.a. identitetsteori, humorteori og kommunikasjonsteori. Teorier om etablering av en ny kollektiv identitet kan bidra til å belyse en utvikling under krigen, der mange fikk et nytt og bevisst forhold til «nasjonen» og til fellesskapet. Man kunne ha flere identiteter fra før, knyttet til klasse, til tro eller til kjønn. Under krigen åpnet man opp for en ny kollektiv identitet; jøssingidentiteten.

Humorteoriene hjelper med å klassifisere vitsene, til å forstå reaksjonene på disse, og kan bidra til å klargjøre hvilke vitser som kunne anses som farlige, og som derfor kunne betraktes som «motstand», og hvilke vitser som kunne fortjene merkelappen «jøssingvitser».

Kommunikasjonsteori gir en forståelse av hvordan kunnskap, mening og følelsesmessige reaksjoner meddeles fra ett individ eller gruppe til en annen, og hvordan budskapet i en vits mottas, tolkes og eventuelt viderekommuniseres. Samlet sett er hensikten den at teoriene kan belyse vitsene og bidra til å kunne gi svar på de problemstillinger som er reist.

2.1 Identitet og kampen om å være god nordmann

Begrepet «jøssing» har en sentral plass i oppgaven. Det skrives om jøssingvitser og deres plass i motstandsarbeidet, om jøssinghumor, og protagonistene er omtalt som jøssinger. Men hvilke motiver fikk folk til å definere seg selv og andre som jøssinger? Okkupasjon, krig og undertrykkelse er viktige forklaringsfaktorer, men alle nordmenn ble ikke jøssinger av disse grunner. Nettopp skillet mellom antagonister og protagonister resulterte i at det ble etablert et nytt og sterkere fellesskap blant motstanderne av okupasjonen og NS, en ny kollektiv identitet, som kan kalles jøssingidentiteten, vokste frem. Under krigen oppsto et sterkt skille i den norske befolkning mellom nazister og «stripete» på den ene side og et konglomerat av protagonister på den annen side, mennesker som etter hvert fant seg en plass i et motstandshierarki.

Sosialantropologen og filosofen Benedict Anderson skriver om hvordan nasjonalstater kan etableres basert på «forestilte fellesskap», der mennesker innenfor et avgrenset geografisk område deler en forestilling om at de utgjør et fellesskap, en nasjon, til tross for at de færreste

noen sinne har møttes.⁵ I Norge hadde man langt på vei utviklet en kollektiv nasjonal identitet lenge før krigsutbruddet, selv om motsetningene mellom mange grupper og kollektive identiteter i landet fremdeles var påtakelig. Men flere av Andersons forutsetninger var oppfylt, så som et felles språk, et obligatorisk skolesystem, og en felles forhistorie, kjent av de fleste, i tillegg til et sett av nasjonale ikoner. Andersons hovedpostulat går ut på at man er knyttet til fremmede gjennom et slags medlemskap i et samfunn hvis eksistens er antatt av de som befinner seg innen samfunnet. Grenser kan konstituere identitet på samme måte som grenser kan konstituere etnisitet. Sosialantropologen Fredrik Barth har vist hvordan samme kulturelle særtrekk i like stor grad kan finnes på tvers av nabogrenser som man finner variasjoner innen egen etnisk gruppe. Det kan tolkes dit hen at der er grensene mellom gruppene som skaper identiteten og ikke den kulturen som er tradert i gruppen over år. Det betyr at man finner egen kulturell identitet kun i de tilfeller man har andre kulturer å sammeligne seg med.⁶

Man hadde i Norge siden 1814 hatt en nasjonsbyggingsprosess, med en grunnlov som bidro til å legitimere staten. I årene som fulgte tok man skrittene fra å være stat til å bli en nasjon. Identitetsbegrepet kom først i bruk etter krigen, da psykoanalytikeren Erik H. Erikson⁷ fant det nyttig. Han var også den første som brukte uttrykket «nasjonal identitet» for det man tidligere kalte «folkeånd» eller «national karakter». Under krigen kom begrepet «gode norske menn» i bruk som synonym for begrepet «jøssing», som festet seg etter en tid som betegnelse på de som aktivt eller symbolsk reiste seg mot okkupantene og de norske nazistene. Men ingen hadde en forestilling, om at de med dette bidro til å befeste en ny kollektiv identitet. Antropologen Gerd Bauman trekker frem to teorier, den essensialistiske og den prosessuelle, som begge har stått sentralt i debatten om hvorvidt nasjonal kollektiv identitet har en kjerne av virkelighet eller ikke⁸. Vår kollektive identitet som borgere i nasjonen, kan i følge Bauman være tuftet på en essensialistisk forestilling om at ting ligger historisk fast, og at nasjonen er en gitt størrelse. Forestillingen skal hvile på et reelt grunnlag, og ikke på en kollektiv illusjon, og målet er at kulturgrenser og politiske grenser/nasjonens grenser skulle være sammenfallende, der historien og språket trekkes frem for å legitimere et eierskap til

⁵ Anderson Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the the Origin and Spread of Nationalism*. Verso. NY, USA. 2006.

⁶ Barth Fredrik (red): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization og Culture Differences*. Universitetsforlaget, Oslo 1982, s. 15-16.

⁷ Se Fink, Hans: «Om identiteters identitet» i Fink, H. og Hauge, H: *Identiteter i forandring*. Århus 1993, s. 207.

⁸ Bauman Gerd: *Multicultural Riddle. Rethinking National, Ethnic and Religious identities*, Routledge. New York 1999. Kapittel 7.

nasjonen. Essensialismen forklarer ikke hvordan kulturer forandrer seg eller hva som fører til en endret essens.

Den prosessuelle teorien går ut på at kultur ikke er noe vi har arvet, men noe vi gjør, noe vi gjenskaper gjennom fornyede aktiviteter. Og vi praktiserer mer enn en kultur. I motsetning til den essensialistiske teori, så gir den også en forklaring på hvorfor kulturer forandres over tid. Bauman viser til at folk praktiserer både en essensialistisk og en prosessuell tenkning, og han velger derfor å omtale de to teoriene som to diskurser som kan eksistere samtidig, og som gjensidig kan låne elementer av hverandre.

Hvor går så grensene her? For essensialismen, med sine forestillinger om at nasjonale kulturtrekk som språk og tradisjoner kan spores tilbake til en diffus oldtid, trekkes det grenser mot de som ikke deler eller vedkjenner seg de samme kulturelle særtrekk, språket og tradisjonene, som ideelt sett skal være sammenfallende med nasjonens grenser. Den prosessuelle forståelse legger vekt på at de kulturelle identitetsmarkører stadig er i forandring, vi tar til oss forestillinger, tradisjoner og vaner fra ulike kulturer, uten at identiteten som borger i nasjonen nødvendigvis er vannet ut. Grenser fremstår som kulturelt perforerte.

Vitsefortellerne, som folk flest, hadde en essensialistisk forestilling om nasjonen under krigen. Poenget kan tydeliggjøres ved å se på historikeren Arne Bergsgårds bok om nasjonalstaten, som kom i 1946⁹. Den kan bidra til å vise hvordan mange så på okkupasjonen og okkupantene, og hvorfor en jøssingidentitet kunne slå rot. Hans essensialistiske utgangspunkt var som sagt allment akseptert. Bergsgård skriver at en nasjon har fem kjennetegn: 1. Fedrelandet, hjemstedet for folket i uminnelige tider. 2. Ætten. 3. Språket, som gir vilkår for åndelig fellesskap. 4. Religionen, som ved siden av språket skaper et åndelig og moralsk fellesskap som binder folk sammen mot folk fra andre religioner, og 5. Det historiske samlivet som har gitt folket en rikdom av minner om felles ære, fremgang og seire, og om felles ulykker og tap. Det er snakk om en åndelig og moralsk arv. Med disse merkesteinene er det klart at tyskerne møtte problemer i forhold til et nasjonalt kollektivt fellesskap som ikke omfattet et stortysk rike. Først noen ord knyttet til det første punktet: **fedrelandet**. Etter 9. april var et nytt og annerledes samfunn i ferd med å etableres. Fedrelandet var i krig. Kan krig føre til en nasjonal kollektiv identitetsfølelse, slik historikeren Linda Colley synes å

⁹ Bergsgård, Arne.: *Nasjonalstaten i europeisk historie*. Aschehoug forlag, Oslo 1946. s 9. Bergsgård var opptatt av nasjonalproblematikken og sto som historiker i venstretradisjonen. Han var også medlem av Undersøkelleskommissjonen av 1945. Deler av avsnittet her om Bergsgård har jeg tidligere benyttet i en semesteroppgave for KULH 4140, høsten 2011.

mene?¹⁰ Det er åpenbart at en felles fiende kan konstituere et fellesskap. Men det betyr ikke at felles fiender befordre en «oppfunnet nasjon».¹¹ Historien kan berette om baunebranner og budstikkepiler som varslet fiender på vei. Bønder har stått skulder ved skulder for å verne gård og grunn, uten at det derved oppsto en nasjon. Colleys eksempel er hentet fra England rundt 1800, mens vi i 1940 faktisk hadde en nasjonal identitet. For Colley var grensen tosidig: «vi» og «de andre», utenfor øyriket. I Norge var det flere grenser: Tyskerne, de norske nazistene, landsmenn som var oppfattet som kollaboratører og som allerede var deltakere i et nasjonalt fellesskap, samt de indifferente og jøssingene. Hva som var sikkert var at tyskerne ikke hadde del i det norske fedrelandet. Både Colley og Bergsgård trekker frem **religionen** som noe som binder folk sammen mot folk fra andre religioner. For engelskmenn gikk grensen mot katolisismen utenfor landegrensene, i Norge mot islett av paganisme i NS, som utviste stor begeistring for førkristne symboler - noe som måtte støte det lavkristne Norge. Bergsgårds «**fedreland og ætt**» sto sentralt både hos jøssinger og norske nazister. Nazistene svermet for heim og ætt, for vikingtid og Norgesvelde, for blod og jord.¹² Og for fedrelandets forhistorie. Jøssinger fremhevet 1814, grunnloven, og demokratiet. Grensene mot de tyske okkupantene var klare. De var ikke en del av norsk historie eller av norsk ætt. Det problematiske for NS og tyskerne var følgelig at de fikk vansker med å utvide det “forestilte fellesskap” i Norge til også å gjelde et stortyskland, og et arisk fellesskap.¹³ For å skape et slikt fellesskap er det ikke tilstrekkelig å komme på besøk - uten invitasjon. Bergsgård ser **språket** som en viktig identitetsmarkør. På den ene side hadde man ett norsk språk som ekskluderte tyskerne. I det lå en fare for en ensidig antitysk propaganda. Svaret ble offentlig NS-informasjon, og streng pressesensur. På den annen side ble det etablert en illegal presse med rundt 300 ulike aviser. Det ble en kamp om hvilket fellesskap man ønsket forestilt. I 1940 krakelerte det «**historiske samlivet**» som Bergsgård lister. Frontene var ikke tydelige. Nye grenser ble søkt trukket mellom NS og nazisympatisører på den ene siden, en stor gruppe mer eller mindre indifferente borgere i midten, og en etter hvert voksende gruppe jøssinger på den andre siden. Kampen kom bl.a. til å dreie seg om å få den indifferente gruppen på sin

¹⁰ Colley, Linda: *Britons: Forging the Nation 1707 – 1837*. Yale University Press. New Haven.1992.

¹¹ Colley bruker betegnelsen «oppfunnet nasjon» i motsetning til Andersons «forestilt nasjon».

¹² Sverming for blod og jord kunne en jøssingtypograf i avisen gjøre fest av: Orvar Sæter holder foredrag og begynner slik: « - Den grunnleggende tanke i den nye tids ideologi er blods-tanken. Pressens referat: - Den grunnleggende tanke i den nye tids ideologi er blod-stanken». (Ramfjord, O.1945 s. 107).

¹³ Anthony D. Smith viser til at det nasjonale er å forstå som en prosess: «Creating nations is a recurrent activity, which has to be renewed periodically. It is one that involves ceaseless re-interpretation, rediscoveries and reconstructions” I *The Ethnic Origin of Nations*. Blackwell, Oxford 1986 s. 206,

side. Vi hadde i Norge felles minner om fortid og helter, men dette var ikke noe vi hadde felles med tyskerne.

Fremveksten av en nasjonal identitet forutsetter medlemmenes evne til å innbilde seg et slikt felleskap. Men det må virke begrensende. Det må finnes noe og noen utenfor. Andre nasjoner. Og da er grenser en betingelse. Og grensene var flere: mot tyskerne, inntrengerne, og mot egne landsmenn, kollaboratørene. Når det gjaldt den siste gruppen, var det snakk om relasjonelle grenser, slik som Fredrik Barth har omtalt, og som vektlegger at man finner egen kulturell identitet kun i de tilfeller man har andre kulturer å sammenligne seg med.¹⁴ Og det fikk man nå anledning til i og med den tyske invasjonen. Linda Colley bruker krigen mot Spania og Frankrike mellom 1715 og 1815 som eksempel på hvordan et folk finner sammen mot en ytre fiende. Krigsfaren var viktig, men ikke den eneste forutsetning for etableringen av en kollektiv nasjonal identitet. Sammenhengen mellom patriotisme, protestantisme, handel og nye empirier bidro også. I tillegg vektlegger Colley en relasjonell reaksjon fra et folk mot de andre – de over havet, eller som hun skriver:

(The British) «came to define themselves as a single people not because of any political or cultural consensus at home. But rather in reaction to the Other beyond their shores.»¹⁵

Forestillingen om krig som eneste identitetstrigger har begrenset verdi. Men krigen, religiøse motsetninger, historiske og nasjonale forskjeller sammenfallende med landegrenser, som Colley viser til, er viktig. Her er det en samvariasjon av relasjonelle, fysiske, religiøse, kulturelle og språklige grenser som står sentralt.

Hadde vi nå behov for et nytt forestilt fellesskap? Mange i samtiden kan ha opplevd situasjonen slik: Viktige nasjonale særpreg var truet: Nå sto demokrati mot elitestyre og førerprinsippet, likeverd mot rasisme. Nå gjalt det å stå sammen. Det særpregede nasjonale ble forsiktig tonet ned av nazistene, nå snakket de om et storgermansk livsrom for en arisk rase der også nordmenn skulle defineres inn. Man kjempet om nøkkelsymboler. De tjente som merkelapp på identitet. Man fikk en delt befolkning, «de og vi». For jøssingsiden var det viktig å styrke fellesskapsfølelsen på egen side i kampen mot nazistene og tyskerne. Men man hadde også intensjoner om å svekke nazistene moralsk.

¹⁴ Barth, F:1982. s. 15-16.

¹⁵ Colley, L. 1992. s.6.

2.2 Humorteorier

Hvorfor fortalte man vitser under krigen? Den enkleste forklaring var at de skapte en kort glede. Om de hadde andre effekter vil forsøksvis avklares i oppgaven. Humorteoriene er imidlertid mange, overlapper hverandre og utgjør et tverrfaglig forskningsfelt som særlig synes å ha interessert psykologer, som har søkt å belyse hvorfor vi ler og hva latteren fører til. Jeg har vært nødt til å velge hvilke teorier jeg vil omtale, og etter en gjennomlesning av vitsene har jeg valgt de jeg anser kan belyse situasjonen under krigen best. Jeg vil derfor omtale psykologiske teorier og overlegenhetsteorien.

Psykologiske teorier

Sigmund Freud lanserte allerede i 1905 sin “damp teori”. Utgangspunktet er at vitser forteller vi i stressede situasjoner for å beholde vår mentale helse, Latter sees som en form for sikkerhetsventil, ved at latter og humor kan ufarliggjøre situasjoner som kan føles vanskelige¹⁶. Freud trekker frem ulike teknikker som benyttes i vitseproduksjonen, bl.a. fortetninger, forkortninger, bruk av samme materialet i like vitser, tvetydigheter, ords dobbeltbetydning, ordspill mv. Freud mener at vitsen og latteren har sosiale funksjoner, og at latteren er individets måte å beskytte seg på mot kulturens tvang og moralske krav, og at den frigjør psykisk energi og skaper lystfølelse. Freud deler inn vitser i ”de tendensiøse” og ”de uskyldige”.¹⁷ Et problem med Freuds kategorisering, og som han ikke berører, er at en vits kan skifte kategori som følge av måten vitsen fremstilles. En uskyldig vits om en pike og hennes venn, blir lett tendensiøs om den samme vitsen med samme poeng fortelles om en ”tyskertøs” og en tysk soldat. Freud omtaler det han kaller naive vitser. Det naive betinger fravær av hemninger og forekommer helst hos barn og riktig gamle mennesker. Men en tilsynelatende naiv vits kan også være bitende ironisk.

Høydepunktet for en vits er i følge Freud de **tendensiøse vitser**. Han lister disse i fire klasser:

1) **De obskøne vitser**, der hvert kjønn har sine særegne temaer, men der fellesnevneren er det

¹⁶ Freud, Sigmund: *Vitsen og dets forhold til det ubevisste*. Pax forlag Oslo 1994. Flere forskere har stilt spørsmål om teoriens holdbarhet. (Søbstad, Frode: *Humor i pedagogisk arbeid*, TANO, Oslo, 1995. Apter, M.J. *The Experience of Motivation*, London Academic Press 1982. Elliot Oring skriver at det er et problem å gjenkjenne ”dampen”. Han viser til at vi kan forstå og analysere vitsen, men ikke resultatet. Oring, Elliot: ”Risky Business. Political Jokes under Repressive Regimes”. *Western Folklore* 62:3. 2004. California Folklore Society. S. 220.

¹⁷ Freud. S. 1994 s. 86.

som gjøres til gjenstand for vitsens poeng.¹⁸ 2) **De aggressive vitser**, er de som kan rettes mot holdninger, mot folks verdier, mot offentlige og private organisasjoner og mot enkeltmennesker. 3) **De skeptiske vitser** søker å behandle det som fortøner seg som irrasjonelt og absurd. Disse vitser er basert på den samme type logikk som Freud finner i drømmearbeidet. 4) **De kyniske vitser** angriper mye av det vi holder for hellig, som Gud, våre dogmer, eller forholdet til religiøse grupper. I en situasjon med krig og besettelse, med daglig undertrykking, med tortur og dødsfall kunne vi vente at de aggressive og de kyniske vitser skulle dominere. Analysekapitlene vil kanskje kunne verifisere dette.

Freuds begrep ”tendensiøse vitser” kan være et inntak til neste teorikategori, overlegenhetsteorien. Han skriver om de tendensiøse vitsene:

... vi erstatter vold med fornærmelser i ord. Ikke skjellsord, men ved å verve en tredjemann som forbundsfelle mot fienden. Ved å gjøre denne fienden lav, foraktelig, og komisk skaffer vi oss indirekte nytelsen av å overvinne ham. Dette bevitner tredjemann som har sluppet å anstrenge seg, ved å le.¹⁹

Og latteren følger av at vi fremstiller fienden som lav i forhold til oss selv. Dette føre oss over i neste teorikategori.

Overlegenhetsteorien.

En overflatisk lesning av krigsvitser kan gi inntrykk av at mange kan sorteres i gruppen «overlegenhetsvitser». Teorien er gammel og både Platon og Aristoteles har omtalt forhold vi kan omtale som ”overlegenhet” i humorteorien. Aristoteles overlegenhetsteori er senere tiltrådt av bl.a. nobelprisvinneren, filosofen Henri Bergson, som finner at latter har å gjøre med manglende medfølelse.²⁰ Han peker på at latteren er samfunnets straff for usosial oppførsel. Vi ler *av*, ikke *med*. Har vi medfølelse med offeret for latteren, greier vi ikke å le av vedkommende. Slik forstått krever humor et fravær av følelser. Overlegenhetsteoriens grunnlag skal være at vi ler fordi vi føler oss overlegne i forhold til de som henges ut i vitsen, og humoren skal bidra til å styrke vårt selvbilde, selvillit og identitet. Bergson peker også på det latterlige i det å løfte opp bagateller til noe gigantisk, at det å overdrive kraftig kan være like vittig som degradering.²¹ Dette er en måte vi kjenner fra den russiske litteraturforskeren Mikhail Bakhtin som har studert folkelig humor der et sentralt

¹⁸ En gjennomgang av krigsvitsene viser også et nesten fravær av obscøne vitser. Dette var ellers et populært tema både før (jfr. Freud, S. 1994 s.87) og etter krigen. Selv vitser om ”tyskertøser” er lite frivole, og fremstår i så måte som ganske ”anstendige”.

¹⁹ Ibid, 1994 s. 92.

²⁰ Bergson, Henri (1900): *Latteren*. Oslo. Johan Grundt Tanum Forlag 1971.

²¹ Ibid, 1971 s.78/79.

humoristiske grep er knyttet til ulike former for degradering. Seier over frykten synes å være et annet sentralt tema. Man reduserte det skumle til noe man kunne le av. Man parodierte tortur og henrettelser. Man gikk rundt på scenen med store mager eller neser, som kunne være symbol på graviditet eller potens.

Men også språk kan ha karnevalske trekk, og latterliggjøring av borgerlige verdinormer var en del av karnevalet.²²

2.3 Kommunikasjonsteori

Et av spørsmålene som søkes besvart dreier seg om samtidens vurdering av vitsens plass i motstandsarbeidet. For å kunne svare på dette må vi se på hvordan vitsen ble formidlet og mottatt, hvordan de ble fortalt og forstått. Hensikten med kommunikasjon er å skape mening når ord overføres mellom mennesker. Det kan by på problemer i finne mening i korte, tidvis uforståelige vitser. Noen kan nok tolkes, men oftere må vi se på sammenhengen i tekstene. Det finnes en rekke ulike former for kommunikasjonsmodeller. Jeg har valgt å bruke en enkel, lineær modell med en avsender - et budskap, og - en mottaker.²³ Modellen skal kort kommenteres.

Noen vitser kan spores til konkrete hendelser, og i andre tilfeller er det snakk om en ”vandrevits”. Kildeproblematikken er stor. I en kommunikasjonsrutine som fortelling av en vits, kan vi som oftest identifisere tre gjensidig impliserte deltakere. En kilde, en mediator, dvs en som videreformidler vitsen, og et mål - en tilhører. Det som mediator hører blir analysert, blir pusset, tilpasset mulig mål, og mediator fremstår som videreformidler av en kildeytring. I enkelte tilfeller er mediator den eneste som har hørt kildeytringen. Målet for en ytring fant man først og fremst i familien, på arbeidsplassen og der gode nordmenn møttes. Vi vet som sagt lite om hvem som fortalte og hvem som lyttet, og lite om omfanget av vitser. Det er i memoarlitteraturen ikke vanskelig å finne eksempler på mytedannende forestillinger om felleskap i et land med mange gode nordmenn. Men ikke alle fortalte jøssingvitser. Og ikke hele tiden. Det skal legges til at enkelte mente at krig og død var for alvorlig til å spøke med. En av Line Esborgs informanter, som aktivt hadde deltatt som soldat mot tyskerne under

²² Bakhtin, Mikael: *Latter og dialog*, Utvalgte skrifter. Cappelens Forlag 2003.

²³ Det finnes også avanserte matematiske modeller. I tillegg finnes det semiotiske modeller med fokus på overføring og tolking av symboler. Jeg har valgt å ta utgangspunkt i en kommunikasjonsmodell hentet fra folkloristen Richard Baumans bok *A world of other peoples words*. Blackwell Publishing Ltd., Malden USA. 2004, s. 133). Modellen er forenklet noe.

invasjonen, viste til at han ikke fant noen grunn til å demonstrere sitt nasjonale sinnelag ved bindersbruk, da binders og nisseluer aldri hadde vunnet noen krig. Slik symbolsk motstand så han som unnfallenhet i en situasjon som fordret militær handling.²⁴ Vitsesamleren Mr. George skriver at det var en pause i vitsefortellingene under unntakstilstanden i 1941.

“Da var det smerten som krevde sitt, sorgen måtte ha plass”.²⁵

Vitsene gikk fra munn til munn, og man mente å måtte utvise stor forsiktighet. Et problem skal betones og har å gjøre med at vi kun har vitsebøker som kilde: Vi får ved en gjennomgang av vitsene fra bøker ikke tak i interaksjonen eller iscenesettelsen av vitsene. Vi får ikke med oss fremføringen, den muntlige stil og teknikk, og heller ikke samtalen rundt vitsen. Heller ikke de talende pauser, mimikken, geberder, håndbevegelser, tonefall, kraft i stemmen, eller mangel på slik. Samt overdrivelser, bruk av dialekt, parodiering og andre former for gestaltning. Ser vi på bruken av ironi, så er den ikke lett å lese ut av en tekst alene. Den fremkommer ofte via tonefall, et blikk, løftede øyenbryn, himling med øynene eller ved et medvitende smil. Og vi får ikke med oss reaksjonene, tilbakemeldingene, latteren, sinnet eller tausheten som kunne møte en vits.

Vi får heller ikke tak forskjellene mellom den godt fortalte og gjennomtenkte historien, der fremføringen sto sentralt, og den korte allusjon sitert raskt etter hukommelsen. Her finnes kunnskapshull som vanskelig kan tettes og elementer i vitsene som undras analyse. Vitsesamlingene mangler som oftest henvisning til tid- og sted. Vitsesamlerne vet at historiene kan ha vært fortalt over hele landet, og de finner ofte ikke grunn til å være spesifikke på hvor historiene skjedde. En dyktig forteller kunne kle vitsen i lokal drakt og lokal kontekst, noe som ofte gjorde historien morsommere, og som kunne bidra til å gi vitsen et snev av troverdighet. Dette savnes som oftest i vitsebøkernes versjoner .

Målet, eller tilhøreren, var først og fremst én man kunne stole på, én man kjente. Ofte en i familien, eller en arbeidskollega. Noe av hensikten med å fortelle en vits var at den skulle gjenfortelles, at den skulle spres. Fikk fortelleren ingen reaksjon på vitsen, kunne det innebære at vitsen ikke var morsom, at den ikke ble forstått ved at mottaker ikke delte den samme kontekstuelle bakgrunn, at mottaker ikke var trygg på fortelleren, eller at mottaker

²⁴ Esborg Line:1995. s. 76

²⁵ Mr. George, 1945 s. 1. En tilfeldig gjennomgang av 300 nummer av ulike undergrunnsaviser, avdekker at det er relativt få vitser å finne. Det kan være at enkelte redaktører fant det upassende å blande vitser og humor med nekrologer og beretninger om tortur og drap.

ikke delte de grunnleggende verdier som lå under. Det er en forutsetning for samhandling at vitsen forstås. At kodene er felles. En viktig hensikt var at dagens lytter ble neste dags mediator.

Tilbakemelding på vitsen kunne ta ulike former, og resepsjonen må sees som en skapende prosess, som krever en intellektuell og kulturell kompetanse. Tilbakemeldingen kunne være taushet eller latter. Latteren signaliserte at man forsto vitsen, at spøken, eller replikken ble oppfattet som morsom, men betydde ikke nødvendigvis et felles verdsett. En tredje reaksjonsform kunne være at det ble fortalt en tilsvarende vits tilbake. Dette for å signalisere at man hadde humoristisk sans, eller viktigere; at mediator og mål nå delte en erfaring og en felles skjebne: vi er begge utsatte. Vi har begge aktivt deltatt i noe som er ulovlig. Vi er begge gode nordmenn – jøssinger.

Kontekst og kommunikasjon.

For å forstå en vitsetekst er det det nyttig å kjenne konteksten. Denne kan være både synkron og diakron, dvs. ha referanse til krigstiden, eller til eldre historiske hendelser. Det kan være naturlig å redegjøre for det jeg kaller den doble kontekst. Den første konteksttypen, “den indre kontekst”, ligger skjult i den enkelte vits, og må forstås som omstendigheter, hendelser eller sammenhenger man må kjenne for å kunne tolke vitsen. Konteksten kan forstås som en kumulativ og sosial prosess med mange lag av innforståtte sammenhenger og temaer. Den andre konteksttypen kan sees som en form for ytre kontekst. Her er det ikke innholdet i vitsen som krever en kontekstuell bakgrunn for å bli forstått og tolket. Den ytre konteksten kan bidra til å forstå hvorfor noen valgte å fortelle vitser og andre ikke, og vil bli omtalt i neste kapittel.

Den indre kontekst.

Tilhørernes forkunnskaper vil ha betydning for resepsjon og persepsjon av en vits. For å forstå en tekst, er det nødvendig med opplysninger om forholdene rundt teksten, hvem, når, hvor og hvorfor. Askeland m.fl. opererer med tre typer kontekster; *den situasjonelle kontekst, den kulturelle kontekst og den intertekstuelle kontekst*.²⁶ Jeg vil knytte noen kommentarer til disse.

Den situasjonelle konteksten under krigsårene var broket. Folkelige vitser var preget av forhold som påvirket folks hverdag. Stadig forekom det tilfeldige arrestasjoner og det kom

²⁶ Askeland, Norunn, Otnes Hildegunn, Skjelbred Dagrunn, Aamotsbakken Bente: *Tekst i tale og skrift*. Universitetsforlaget, Oslo 2003.

Også Elliot Oring legger vekt på at folklorister må se hen til flere typer kontekster for å kunne tolke humor: *The Prima of Humor Research*. Ed. Raskin Ictor, Mouton de Gruyter. New York 2008.

nye lover og forordninger som folk måtte forholde seg til. Mangel på basale nødvendighetsartikler og produksjon av erstatningsvarer resulterte i et utall av vitser, og var en kontekst eller et bakteppe som bidro til å forklare innholdet i mye av humoren, noe som vil kunne fremgå av kapittel 5, «Daglig liv Norge».

Den kulturelle konteksten referer til felles kulturell kunnskap, begreper, verdier og holdninger, nødvendige for å forstå det humoristiske uttrykk. Det er noe vi har felles, noe som skaper identitet, de aspekter ved personlig identitet som skriver seg fra erfaringer og uttrykk felles for en gruppe. Å fortelle en vits eller komme med en kritisk kommentar kunne være forbundet med personlig fare. Kulturhistorikeren Kathleen Stokker mener at åpenheten var et uttrykk for en kulturell egenart i tråd med en skandinavisk tradisjon, med røtter i gamle islandske sagaer. Der er korte og klare svar idealet. Stokker viser videre til at denne måten å svare på også er i tråd med norske folkeeventyr. Hun omtaler dette som en stoiker- tradisjon med røtter langt tilbake i tiden.²⁷ En annen side av den kulturelle kontekst er å forstå det som kalles “nøkkelsymboler”. Hensikten med nøkkelsymbolene er å markere grenser og å mobilisere sterke moralske lojalitetsfølelser – og antipatier. Nøkkelsymbolene er ofte dikotomiserende ved at de refererte til “de og vi”, og er egnet som merkelapper for identitet. Antropologen Sherry B. Ortner bruker i en artikkel det amerikanske flagget som et eksempel. Det står for noe nasjonalt, et konglomerat av tanker og følelser om demokrati, fri konkurranse, hard arbeid, frihet, nasjonal overlegenhet mv²⁸. Grensene her kan være av verdimessig art, som de listede stikkordenes negasjoner. Hensikten med symbolkampen var bl.a. at man ønsket å styrke samholdet og moralen på de respektive sider, man ønsket dessuten å få flere med.

Den intertekstuelle konteksten har som utgangspunkt at en vits ikke er en avsluttet fortelling. Også andre vitser og tekster kan være en del av en større kontekstsammenheng, og vitsen kan gi mening nettopp fordi den låner poenger eller elementer fra andre tekster. Om vi knytter an til den kulturelle konteksten som er nevnt over, kan vi tenke oss faste uttrykk fra sagalitteraturen eller fra folkeeventyrene innvevd i vitsen.²⁹ Ofte er de intertekstuelle

²⁷ Stokker Kathleen. “Heil Hitler; God save the King: Jokes and the Norwegian Resistance 1940-45”. *Western Folklore*. Vol 50 nr.2 1991. Western State Folklore Society. 1991. s. 181.

²⁸ Ortner, S.B: “On Key Symbols”. *American Anthropologist*. Vol 75 no. 5, Blackwell Publishing. 1973, s. 1340.

²⁹ Eller fra klassisk historie:

“En småbyskomaker hadde meldt seg inn i NS, og som takk for dette blitt utnevnt til ordfører i byen. Da han kom ned til butikken sin en morgen fant han en plakat på døren hvor det stod:

“Skomaker, bli ved din lest!
Hæl og sål”. (Bø, F.1945 s. 31)

elementene plassert ubevisst. Det betyr at verken kilden eller mediator nødvendigvis er klar over lånegodset. Men ofte kan nettopp slikt lån fra andre tekstsjangre bidra til å gjøre vitsen litt morsommere.

Den ytre kontekst.

Den ytre konteksten forklarer ikke direkte den enkelte vits, men bidrar til å gi et bilde av de ytre omstendigheter som førte til at noen fortalte vitser i det store og hele. Det er dette Barkaak og Frønes kaller for *aktørenes livshistorier*.³⁰ De mener at de kontekster aktørene er oppvokst i kan være viktige for å forstå måten man kommuniserer. Etter 9. april 1940 ble alt snudd så på hodet at det ikke bare var konteksten man var oppvokst i som var av betydning, men like mye en ny påført kontekst som spilte en rolle for om man fortalte vitser og hvordan vitsene ble kommunisert. Ytre kontekstuelle forhold av betydning for aktørenes livshistorie, for selvforståelse og for valg av rolle kan eksempelvis være forhold som nye lover med straffebud, krigens propaganda, forhold som bl.a. tok sikte på å bekjempe og forebygge spredning av jøssingvitser. En annen ytre kontekst kan være kunnskap om den sivile motstandskamp for øvrig, en kunnskap som kunne bidra til å legitimere den motstand vitsen representerte. Man var i godt selskap.

Forholdet mellom teoriene og problemstillingene kan være slik at humorteoriene, særlig knyttet til damp teoriene og overlegenhetsteorien kan fortelle hvorfor noen valgte å kommunisere ved vitser. Særlig overlegenhetsvitsene hadde et tydelig «vi» og «de» perspektiv, der «de» ble fremstilt som mindre verdifulle enn «oss». Spørsmålet jeg senere i oppgaven vil belyse er om dette kan ha bidratt til at noen fant det vanskelig å slutte seg til NS. Og om slike vitser kan ha bidratt til å befeste en voksende jøssingidentitet. En gjennomgang av vitsenes kontekstuelle bakgrunn gir inntaket til å forstå vitsene, til å løfte de kommuniserte poengene fra korte og meningstomme fraser til synspunkter med brodd.

1.januar 1941 ble det kommunale system i landet endret. Ordførerne i 65 bykommuner og 695 landkommuner ble gitt utvidede fullmakter og ble gjort direkte ansvarlig overfor Quisling. Problemet var å finne NS folk med tilstrekkelig kompetanse til å fylle ordførervervet. Dette er den underliggende situasjonelle konteksten. Vitsen viser også til en kulturell kontekst ved at nøkkelsymbolet "Heil og Sæl", som var de norske nazistenes hilsen, nå var forvandlet til et skomakerbegrep. Den intertekstuelle kontekst refererer seg til Plinius. Den greske maleren Apelles likte å høre publikums dom over sine bilder. Da en skomaker kritiserte skoen på et maleri, rettet han feilen, men da skomakeren også kritiserte andre detaljer skal Apelles ha sagt: "ne sutor ultra (supra) crepidam", det som er over skoene skal en skomaker ikke dømme om, eller slik det er utlagt på norsk: skomaker bli ved din lest. Den tekstuelle forståelse er klar: nå roter du med noe du ikke har greie på. Hold deg til ditt eget fag.

³⁰ Berkaak, Odd Arne og Frønes, *Ivar: Tegn, tekst og samfunn*. Abstrakt forlag, Oslo 2005 s. 51.

3 MATERIALE OG METODE

3.1 Avgrensning av oppgaven

Litteraturen om krigshumoren i landet, omtaler vitser, viser og anekdoter, humor i revytekster og i ukebladforsider, julekort med nisser, falske frimerker, ymse graffitiuttrykk, bruk av nisseluer, binders eller dueringer i jakkeslaget, samt en rekke ulike former for folkelig protester, som å unngå å sitte ved siden av nazister på trikken. Ytringsformene kan være mange, i ord, i gester, i pantomime, i handling, og i karikaturer. Det som skaper latter og glede kan være tids- og situasjonsbestemt. Et julekort med nisser, eller det å sette en binders i knapphullet ville ikke ha vekket munterhet i Norge i 1939. Det gjorde det imidlertid under krigen. Vissheten om at dette ble oppfattet som et uttrykk for ”motstand” mot det sittende regime, og at det vakte raseri hos herrefolket, skapte en ryggrislende fryd. Selv former for graffiti, som vanskelig kan defineres som humor, skapte den samme gleden, ved for eksempel ”Leve Kongen” eller ”Ned med NS” malt på en mur. Enkelte av vitsene berører disse temaer, men jeg behandler ikke disse formene for humor i oppgaven.

Jeg har hverken funnet eller hatt til hensikt å berette vitser fortalt av nazister eller tyskere. Om man går ut fra at den humoristiske sans er normalfordelt i befolkningen, så skulle også slike vitser være å oppdrive. En gjennomgang av de to bindene *Norsk presse under hakekorset*, klipp fra nazikontrollerte aviser i landet fra 1940 til krigens slutt, avdekker ingen vitser. Dette kan være en tilfeldighet da det først og fremst er viktige nyheter som er klippet ut og fotostatkopiert.³¹

Flere temaer er ellers utelatt. Det er ingen vitser om jøder, til tross for at i førkrigstiden var jødevitser et yndet tema. Jeg har funnet en liten håndfull, antakelig importgods. Rasisme er et emne som i liten grad er berørt, og da som oftest ved at det er tyskere/nazister som er av et mindreverdige slag.

Det har til alle tider eksistert undertrykkende regimer og det har vært ført kriger så langt historien kjenner, og ulike former for humor har sprunget ut av slike situasjoner, humor som har blitt spredt til andre land og omformet til å passe inn i nye aktuelle situasjoner. Giseline Kuipers skriver at det i virkeligheten skapes få nye vitser, og at de fleste har eksistert i mange år, for ikke å si århundrer. Selv før Internet fant man vitser med samme mønster og samme

³¹ Jensson, Gudleik. *Norsk presse under hakekorset. I og II*. Tell forlag Oslo 1946.

”punch lines” over hele verden.³² Forskere har eksempelvis funnet at vitser der hovedpersonen har mangelfullt utviklede sjelsevner fortelles på alle språk. I USA er det polakker som er tilbakestående, i Nederland er det belgiere, i England er det irlendere.³³ Uten å foregripe analysen: I Norge under krigen synes det som om det dels var tyskere og dels norske nazister som fikk denne rollen.

3.2 Vitser som folkløstisk uttrykk

En vits er en form for fortelling, en gammel muntlig kommunikasjonsform. Slik de fremstår i vitsesamlingene kan de sees som en type presentasjon med et budskap og tidvis en moral. Vitser traderes, de overleveres til nye fortellere³⁴. Det har vært tradisjon for at en historie skal videreføres slik den ble fortalt. Dette var ikke alltid aktuelt for vitsene. Grunnene kan være ulike. Situasjonene de ble fortalt i, bl.a. fortellerens subjektive følelse av trygghet, kan ha hatt betydning for hvordan den ble videreformidlet. Jøssingvitsene kan sees som en mikstur av fortellersjangre. Elementene i blandingen er ikke lett å identifisere. De kan låne trekk fra moderne sagn og handler gjerne om farlige NS folk, eller utenlandske krefter utenfor norsk kontroll. Om man kan knytte det moderne sagnet til et kjent sted eller en aktuell hendelse, vil det kunne gi historien en viss autenticitet. Vitsene kan ha likhet med tradisjonelle skjemteeventyr, der øvrighetspersoner får unngjelde eller blir stilt til veggs av en listig representant fra allmuen. I vitsen inntar jøssingen denne rollen. Elementer av skrøner, myter og fabler kan også spores i enkelte vitser uten at identifisering av slike elementer vil inngå i analysen.³⁵

Normalt er forholdet mellom innholdet og språket i en tekst slik at de vanskelig kan skilles, og man søker de meningsbærende ord gjennom nærlesning. Dette er tidvis problematisk med

³² Kuipers, Giseline: *Good humor, bad taste. A sociology of joke*. Berlin & New York, 2006. Mouton de Gruyter. S. 24.

³³ Davis, D.: *Ethnic Humor around the World. A Comparative Analysis*. Indiana University Press 1990. S. 1-9.

³⁴ Begrepene kan variere noe. Baumann benytter begrepet “target”, der “målet” er den som mottar vitsen. Bauman Richard: *A World of Others' Words*. Blackwell Publishing, USA. 2004, Mieke Bal benytter begrepet “addressee” Bal, Mieke: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. University of Toronto Press. Canada. 2009, mens begrepet “bærer” tidvis er benyttet i folkløstikken her hjemme.

³⁵ Kathleen Stokker viser til at en av innsamlerne av vitser omtaler samlingen sin som “folkevitsen”. Stokker K. 1995 s. 215. Likheten med begrepet “folkeviser” er tydelig, en form for diktning som i følge Johann Gottfried Herder ga direkte uttrykk for folkesjelens eller nasjonens særpreget. (Se Bauman Richard og Briggs Charles: *Voices of Modernity. Language Ideologies and the Politics of Inequality*. Cambridge University Press, New York 2006. Kap.5.) Som nevnt er vitsene vanskelig å stedfeste, en rekke vitser er kjent fra mange land. De kan nok kalles folkevitsen, men da med referanse til at de ikke kan tilskrives profesjonelle forfattere, mer enn at de spiller et spesielt nasjonalt lynn.

vitser. De er mange, og de er ofte korte. Etablerte ord og uttrykk kan ta form av symboler. Disse kan være nyttige i vitser, der knapphet i tekst er et selvstendig poeng – og ved at folk forstår hva vitsen sikter til – uten andre forklaringer enn det som ligger i symbolet. Jeg har også søkt etter “nøkkelsymboler” i vitsene, symboler som i hovedsak tar sikte på å mobilisere moralske antipatier eller lojalitetsfølelser. Nøkkelsymbolene fremstår gjerne som dikotomiserte, ved sine sterke referanser til “de” og “vi”, og høver på den måten godt som merkelapp for identitet. På jøssingsiden er henvisninger til flagget, til nasjonalsangen og til kongen eksempler på nøkkelsymboler, på samme måte som “en jøssing” tjente som symbol for frihet og demokrati. Nøkkelsymboler og symbolbruk vil bli nærmere omtalt i empirikapitlene.

Jeg har ikke tolket vitsetekstene i et vakuum. Jeg har noe med i bagasjen, bl.a. det Hans Georg Gadamer omtaler som fordommer.³⁶ Begrensninger i oppgavens omfang har ført til at jeg ikke eksplisitt har innarbeidet Gadamers syn på forståelse og fordommer, på bevisstgjøring av egne kunnskaper, holdninger og verdier relatert til analysen av vitsene. Min forståelseshorisont er summen av mine fordommer, de enkelte ubevisste meninger og oppfatninger jeg har. Når jeg ser og tolker vitser møtes mine fordommer og datidens fordommer. Jeg er født under krigen og vokst opp med en rekke myter, bl.a. knyttet til jøssingidentiteten. Dette kan være med på å farge fremstillingen og analysene.

3.3 Vitser og vitsesamlinger

Jeg har gjennomgått åtte vitsesamlinger med til sammen 823 vitser som sirkulerte under krigen, utgitt i de første to år etter krigens slutt. Samlingene er: Bø, Finn: *Forbuden frukt*, Aschehoug Co, Oslo 1945, Mr. George: *Krigens humor*. Tell forlag. Oslo 1945, Ramfjord, Otto: *Okkupasjonshumor*. Åsmund S. Lærdals forlag. Stavanger 1945, Thomsen, Per: *German Super Mentality*, Fabritius & Sønners forlag. Oslo 1945, Scheen, A: *HA-HA! Nu kan vi le av det*. Oslo 1946, *Jøssing- vitser*. Åsmund S. Lærdals Forlag. Stavanger 1945, *Karikaturen* nr. 1. Oslo uå. (antatt 1945/46), Glosebok med vitser fra Sølvi M. Larsen, skrevet i årene 1940-45, i Norsk Hjemmefrontmuseums eie. (NHM 940.5443).³⁷ Når utvalget av

³⁶ Dette har jeg i all hovedsak hentet fra Clark, Elizabeth, A: *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*. Harward University Press. 2004. s.111/112 og Lægreid, Sissel og Skorgen Torgeir: *Hermeneutikk – en innføring*. Spartacus forlag, Oslo 2006.s. 219 ff.

³⁷ Jeg har i tillegg også sett hen til humorbøker gitt ut under krigen, så som Hammarlund, Gøsta: *Hammarlunds beste*. J.W. Cappelens forlag, Oslo 1943, og Gladstjerne Gladson: *En glad bok*. Åsmund S. Lærdal, Stavanger 1943.

vitser begrenses til de som er utgitt i 1945/46, er det gjort for å unngå vitser pusset på av ettertidens klarsyn, og for å sikre at ingen etterkrigsvitser er lagt til.

Det store antall vitser har gjort det nødvendig å begrense antallet som kan omtales. 203 av vitsene i utvalget omhandler tyskere i Norge, og kvikke replikker rettet mot disse. 247 av vitsene omhandler utenlandske nazister som Hitler, Gøring og Mussolini. Ingen av disse vitsene har anknytning til Norge, og kan ha vært vandrevitser som under krigen delvis ble satt inn i en norsk sammenheng. Ingen av disse 450 vitsene, der tyskere er aktører, vil omtales. Årsaken er dels av praktisk art, vitsene er for mange, dels ved at mange av disse antas å være importvare, og dels da tyskere med marginale norskkunnskaper i mindre grad lot seg affisere av norske vitser.

Samlingene inneholder i tillegg 60 vitser hentet fra en håndfull andre land, hvorav 54 vitser og kvikke replikker omhandler danske forhold. Disse vil heller ikke omtales. Det innebærer at 510 av 823 vitser ikke behandles. Jeg står igjen med noe i overkant av 300 vitser. Det er således vitser om forholdet mellom «jössinger» og norske nazister som vil danne rammen for analysen. Det skal ellers legges til at gruppering av vitser kan være vanskelig. I enkelte tilfeller er en kvikk replikk rettet mot en tysker. I en annen vits er den samme replikk rettet mot et NS-medlem. Enkelte vitser behandler flere temaer og emner, noe som også gjør det vanskelig å gruppere vitsen. Rundt 50 av vitsene må kunne karakteriseres som svært like da poengene er de samme, om ordlyden varierer noe.

Forskere har kunnet fortelle at sinnet under krigen var mer rettet mot forræderne, nazistene, enn mot tyskerne. Line Esborg skriver om dette: «NS-medlemmene ble oppfattet som langt verre enn tyskerne fordi de gikk mot sine egne og dermed ble regnet som forrædere».³⁸ Anne Eriksen viser til at de tyske soldatene var disiplinerte og eventuelle klager mot dem ble tatt alvorlig av de overordnede. «Langt verre enn tyskerne var quislingene, NS og hirden»³⁹. Historikeren Nina Drolsum Kroglund er inne på det samme, og skriver:

På mange områder gikk NS lenger enn det Reichskommisariat var begeistret for i sin iver etter å gjennomføre programmet. Alt dette førte til at motstandskampen i befolkningen ble minst like mye rettet inn mot NS og dets partimedlemmer som mot

³⁸ Esborg Line: ... og så var vi alle gode nordmenn.. *Fortellinger og den symbolske motstanden under okkupasjonen av Norge 1940-45*. Hovedoppgave i folkloristikk, Universitetet i Oslo 1995.s 100. Esborg skriver et annet sted i oppgaven: «Motstanden blir derfor i første rekke rettet mot NS, mot dem som har størst forutsetning for å forstå og kanskje størst behov for å handle i forhold til motstanden» s. 54. Dette gjelder ikke hva vitser angår.

³⁹ Eriksen, Anne: «Vår kamp er kroner med seier. Den norske myten om den annen verdenskrig.». *Samtiden*.1994:5. s. 30.

det tyske nærværet. Dessuten var det et moment at motstand mot NS-regimet medførte mindre fare for alvorlige represalier enn motstand direkte mot okkupantene.⁴⁰

Vi kunne ut fra dette forventet at de fleste av vitsene ville ha rettet seg nettopp mot de norske nazistene. Vitsematerialet tyder ikke på at sinnet først og fremst gikk ut over landsmenn, om antallet vitser rettet mot de to grupper skal legges til grunn, og forutsatt at det er de mest forhatte som oftest får gjennomgå i vitser. Som sagt; en grovsortering viser at kun 300 vitser er rettet mot norske nazister mens mer enn 400 har tyskere som antagoniser. Hitler er omtalt ved navn i totalt 116 vitser, (hvorav Quisling også deltar i en håndfull). Quisling på sin side er omtalt ved navn i 42 vitser. En rask gjennomgang av innholdet i tyskervitsene kan imidlertid styrke en i oppfatningen av at sinnet i sterkest grad var rettet mot okkupantene. Vi finner grovere skyts rettet mot tyskerne enn mot norske nazister. Dette poenget kan illustreres med et par eksempler:

I den første krigsukken la Ola Oppigaren merke til at naboen hans, han Per, hadde fått seg et par urimelig fine skaftestøvler, tyske militærstøvler. – Hosdan kom du over dessa? sa han Ola. – Å du veit, je' skaut en tysker oppi skauen, sa Per. Han Ola gikk. Men noen dager seinere hadde han også fått fine nye skaftestøvler. – Kor har du kjøft dem? Sa Per. – Kjøft? Sa Ola indignert, nei døm har je' sliti for. Je' måtte skyte sju støkker før je' fant et par som passa.⁴¹

En vits med samme grove tema fra Ramfjord:

To sørlandsfiskere, far og sønn, har tatt opp to krigsforliste tyskere. Den ene var død, mens den annen ennå viser tegn til liv. Faren springer ned for å sette i gang motoren så de snarest kan komme seg til lands. Da han kommer opp på dekket igjen ser han ikke lenger noe til tyskerne og spør forskrekket hvor det er blitt av dem. Sønnen nikker betydningsfullt bort til båtrekken. – Men i Herrens navn, skriker faren, den ene var jo i live! – Ja, han sa nok det, men hvem kan tro på de fordømte tyskerne, svarer sønnen.⁴²

Det finnes mange vitser om tyskere og drap på tyskere blant tyskervitsene. Stort sett grovere og råere enn vitser rettet mot norske nazister. Dette, sett i sammenheng med antall vitser, kan være en indikasjon på at sinnet tross tidligere anførte motforestillinger, først og fremst var rettet mot tyskerne, som også vakte den største frykt ved sin totale maktkonsentrasjon.

«Frontkjempere», er også fremstilt som en forhatt gruppe, men kun 5-6 av vitsene er rettet mot norske frontkjempere. Jeg vil komme tilbake til antall vitser fordelt på ulike grupper i de tre analysekapitlene.

⁴⁰ Drolsum Kroglund, Nina: *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-1945*. Historie & Kultur. Oslo 2012. s. 133.

⁴¹ Mr. George 1945 s. 3

⁴² Ramfjord, 1945 s.40. Vitsen er også gjengitt i Jøssingvitser 1945, s.21.

Jeg har søkt å finne en fornuftig organisering av materialet. Ulike forskere har valgt å legge vekt på ulike forhold. Hans Speier deler inn krigsvitser i typer av vitser så som ”The healing Joke, The Cynical Political Joke, The Surprising Joke.”⁴³ Avner Ziv klassifiserer vitser etter hvilken funksjon vitsen har, og deler de i fem grupper: Aggressive, seksuelle, sosiale, intellektuelle og etter forsvarsmessige funksjoner.⁴⁴ Kathleen Stokker har delt inn sitt norske humormateriale fra krigen etter temaer, og lister 12 slike⁴⁵. Jeg har valgt å sortere vitsene i tre grupper på følgende måte: 1. Krigens hverdagsliv. 2. Antagonister, dvs. navngitte norske nazister, NS- medlemmer og deltakere i hirden, tyskertøser og hva som kunne vente nazistene etter krigen, og 3. protagonister, Kong Håkon, kvinner som vitsefortellere, navngitte nordmenn, og kvikke replikker.

3.4 Historie og metode

Vitsene er mange og så enkle at det gir liten mening med tradisjonell folkløristisk nærlesning. Ved at hverken informanter eller tidsvitner fra krigens dager er benyttet til å belyse de aktuelle problemstillinger, vil jeg måtte støtte meg på annet historisk materiale. Dette har metodologiske sider knyttet til et forhold Anne Eriksen har påpekt, at det i ettertid kan synes som om humoren er blitt et stadig viktigere våpen og en stadig mer sentral del av motstandskampen etter hvert som årene har gått, og at endringene skal ha skjedd parallelt med at okkupasjonstiden har gått fra å være opplevd realitet til bli en skriftlig og muntlig fortellertradisjon.⁴⁶ Dette til tross vil jeg søke svar også andre steder enn i vitsetekstene.

For å forstå krigsvitsene må vi sette innholdet inn i en kontekst. Spørsmålet er hvor vi skal søke kontekstuell forståelse? Hvilken informasjon skal refereres? I utgangspunktet bør bakgrunnen for å forstå en vits søkes i tiden vitsene ble laget og fortalt, gitt den forutsetning at de samtidige historiestemmer gir den kunnskap og historiske bakgrunn vitsemakerne kjente og som dannet bakgrunn for deres fortellinger. En gjennomgang av ”Norges krig”, den første sammenhengende historiesamling, som ble utgitt i perioden 1947 til 1950, kan gi inntak til

⁴³ Speier, Hans: ”Wit and Politics: An Essay of laughter and Power”. *American Journal of Sociology*. 1998, nr3. (<http://www.jstor.org/stable/10.1086/231355>)

⁴⁴ Ziv, Avner: *Personality and Sense of Humor*. New York Springer Publishing Company. 1984.

⁴⁵ Stokkers inndeling var som følger: 1) Avsky for undertrykkene, 2) Undertrykkernes blindhet, 3) Undertrykkernes meningsløse og grusomme metoder, 4) Latterliggjøring av undertrykkernes propaganda, 5) Fleip med deres selvforståelse, 6) Utviklingen av krigen, når den gikk dårlig for tyskerne, 7) Refleksjoner over vare- og matmangel forårsaket av regimet, 8) Kongehyllest og kongens tilbakekomst til et fritt land, 9) Tysklands tap og den straff som venter den tapende part. 10) Styrken i motstands-bevegelsen, 11) Quislingenes naivitet, 12) Mangel på tale og pressefrihet. (Stokker, Kathleen: ”Heil Hitler; God save the King: Jokes and the Norwegian Resistance 1940-45”. *Western Folklore*. Vol 50 nr.2 1991. Western State Folklore Society.

⁴⁶ Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Pax. Oslo 1995 s.80.

mye av konteksten.⁴⁷ Forenklet og satt på spissen presenteres her nesten alle som gode nordmenn, og det gis inntrykk av at så godt som alle deltok i hjemmefronten. Med unntak av “de andre”, enkelte griske og mindre begavede personer.⁴⁸ “Norges krig” gir på denne måten en historisk bakgrunn som langt på veg samsvarer med jøssingenes oppfatning av hva som skjedde og det bildet som vitsene tegner. Holdningsmessig kunne forfatterne vært vitsefortellere under krigen.

Jeg har enkelte steder valgt å kontrastere krigstidens kunnskap og kontekst med fakta hentet fra moderne historisk forskning. Dette gjelder eksempelvis vitser om “tyskertøser”, som gjennomgående presenterer jentene som mindre begavet. Dette kan man finne et usikkert belegg for i undersøkelser foretatt rett etter krigen, og forestillingen var utbredt. Den gang. Moderne forskning om disse kvinners bakgrunn viser imidlertid at de var begavet som folk flest. I dag legges det bl.a. vekt på krigstidens kulturelle kvinnesyn, dets moralistiske kjønnsperspektiv med objektivisering av kvinner. Denne sammensetning av fakta gir nok en riktigere forklaring på omstendighetene rundt forholdet mellom tyske soldater og norske kvinner, men presenterer ingen tilfredsstillende kontekstuell bakgrunn for å forstå vitsene.

3.5 Kulturhistoriske perspektiver på okkupasjonen

Kulturhistorikeren Anne Eriksen skrev i 1994 to artikler om okkupasjonen, og utga året etter en bok⁴⁹ som utdypet og utvidet perspektivene i de to artiklene.⁵⁰ Eriksen viser hvordan de fem krigsårene har fått en symbolsk betydning, at de har bidratt til en kollektiv identitetsbygging og til etablering av et tydelig verdigrunnlag. Med eksempler vises det hvordan erfaringer fra krigen og kunnskap om hendelsene overleveres de neste slektsledd, og hvordan samfunnet har holdt kunnskapen i live gjennom en kulturell fortolkningsprosess, der store deler av befolkningen har bidratt. Eriksen lanserer flere sentrale begreper i analysen: «kollektivtradisjonen», «myter» og «mytisk tid» kan være eksempler. Kollektivtradisjonen setter de enkelte fortellinger fra og om krigen inn i en sammenheng, der forholdet mellom landets historie og den enkeltes minne er i spill. Myter handler om hvordan fortellinger

⁴⁷ *Norges Krig 1940-1945*. Hovedredaktør Sverre Steen. Gyldendal Oslo 1948-1950.

⁴⁸ Magne Skodvin skriver at NS viste en sjelden evne til å samle opp forvirrede og overspente mennesker, lykkejegere, svindlere og profitører, og at noen ikke visste hva de gjorde. (Selv om det fantes unntak). Skodvin, M. *Norges Krig 1940-45*. Bind 2: “Det store fremstøt, Oslo 1948. 676.

⁴⁹ Eriksen, A.:1995.

⁵⁰ Eriksen, Anne: «Vår kamp er kronet med seier. Den norske myten om den annen verdenskrig». *Samtiden* 1994:5 s. 25-33, og «Quislinger og jøssinger – eller De gode og onde i nyere norsk historie». I *Dugnad, Tidsskrift for etnologi*. 1994:1 s.3-17.

kommuniseres og forstås. En myte kan være en fiksjon, men om den ikke er helt sann, kan den forvalte kulturelle sannheter. Eriksen presenterer et sett med myter om krigen, hun viser hvordan de ble brukt og hvordan myteprosessen har foregått frem til i dag. «Mytisk tid» er et begrep som karakteriserer de fem årene Norge var okkupert, eller det som også omtales som «den mørke parentes i norsk historie».

Mytene er mange: myten om jøssingenes nøkternhet, godhet og offervilje settes opp mot myten om ondskapen hos «de andre», de norske nazistene. En annen mytekrets er knyttet til kollektivtradisjonens forståelse av forholdet mellom hverdagslivet og den organiserte motstand, som etter hvert ble sett som to sider av samme sak, der den enkeltes hverdagsminner blir hverdagens krigshistorie. Fortellingen om hverdagen beretter om nærhet og varme, om utvisking av sosiale ulikheter og politiske motsetninger, det Eriksen omtaler som mytens avpolitiserende mekanismer.

I myten blir historie transformert til natur i fortellingen om Milorg som vokste nærmest organisk frem. Ikke styrt og ikke planlagt, men utviklet som en naturnødvendighet.

Et annet mytisk element er forbundet med helte-kamper mellom det gode og det onde. Norges militære motstand spilte en marginal rolle under krigen, men sabotørlitteraturen etter krigen ble en del av og formet kollektivtradisjonen. «Våre» norske helter var i besittelse av ekte norske verdier. Også vanlig god jøssingånd ble sett som en seier i motstandskampen, og man kunne få det inntrykk at den uorganiserte motstand var like vellykket som den organiserte motstandskampen, og hadde reell betydning for krigens gang.

En annen myte er knyttet til det faktum at krigshumoren etter krigen ble sett som et stadig viktigere våpen i motstandskampen, og parallelt med at okkupasjonen gikk fra å være opplevd til å bli en skriftlig og muntlig fortellertradisjon. Når vitsen ble definert som motstand, fikk også tilhørerne en invitasjon til deltakelse, ikke bare i et nasjonalt tradisjonsfellesskap, men i selve hjemmefronten.

Bokas andre del drøfter kollektivtradisjonenes bruk og utvikling, med vekt på videreføring av kunnskap og holdninger hos nye generasjoner, formidlet via ulike kanaler. Det illustreres hvordan historieundervisning kommuniserer mytisk viten, og hvordan mytene og kollektivtradisjonen opprettholdes i etterkrigstiden ved ulike jubileer og markeringer og gjennom underholdningsindustrien. Og bildet sementeres fast: nazistene er «de», landssvikerne som etter hvert løsrives fra konteksten, og blir en betegnelse på «de onde», der

den enkelte nazist blir bærere av alle de negative egenskaper som kan knyttes til kollaboratørene. Marginale forsøk på å balansere denne fortellingen møtes med avsky og sinne. Den rette historie er den som representerer en moral, og sannheten om krigen er det bare jøssinger som forvalter. Å presentere et NS- medlem som alminnelig, fremstår som et brudd på realitetskravet.

Enkeltmennesker og grupper får identitet når de kan fortelle om seg selv, og om sine verdier med røtter i mellomkrigstiden, med klassekamp og nød, i et mytisk ur-kaos. Så kastes man inn i «den mørke parentes, i den mytiske tida». Og da blir man bevisst de kollektive verdier. Samfunnet endrer karakter, blir velordnet og moderne og preget av samhold. Under den mytiske tida var hjemmefronten viktig, men myten om hjemmefronten var like viktig. Ved det brede landsvikoppgjøret ble den massive motstand man sto overfor synliggjort: 92 000 siktede nazister. Og jo flere fiender man kunne identifisere jo større var seieren i 1945. Eriksen peker på en forskyvning fra det historiske til det universelle i kollektivtradisjonen. De allment akseptable verdier ryddet seg en plass på bekostning av det spesifikke i en tradisjon.

Line Esborgs hovedoppgave i folkloristikk⁵¹ søker å belyse den symbolske motstanden under krigen, slik den er kommet til uttrykk i folks fortellinger. Symbolsk motstand defineres som en ikke-organisert ekspressiv motstand som tar seg ulike uttrykk, og som forutsetter en underforstått kunnskap. Det er snakk om en lavprofilert motstand som skiller seg fra åpne motstandsformer. I oppgaven listes en rekke slike symbolske tiltak, som for eksempel å bære røde nisseluer, eller tøy i rødt hvitt og blått, å gå med binders i jakkeslaget, blomster i knapphullet på kongens fødselsdag, eller ha bilde av ham på veggen. Av andre tiltak kan nevnes å male H7 på vegger, avsyngning av «Ja. vi elsker» eller andre nasjonalsanger, eller smedeviser rettet mot tyskere eller norske nazister. Feiring av 17. mai, nevnes også. Det samme gjelder eksempler på at beslaglagte radioer ble levert av et stort sørgefølge, med spillemann i teten, som i en gammeldags begravelse. Kunnskapen om oppslagene på Holmenkollbanen, der det ble advart mot å bytte sete eller stå i midtgangen for å slippe å sitte ved siden av en tysker eller et medlem i NS, vakte glede og styrket samholdet. Det samme gjaldt kunnskapen om dristige ukebladforsider og beslaglagte julekort med bilder av nisser med norske flagg.

Esborg plasserer fortellingene om den enkeltes symbolske motstand inn i en større sammenheng som en bekreftelse på en kamp om sentrale normer og verdier, det hun betegner

⁵¹ Esborg L.:1995

som kollektivtradisjonen. Denne utgjør en kunnskap om motstanden som ikke krever noen eksplisitt forklaring. Det kollektivtradisjonen forteller utgjør en felles referanse, et assosiasjonsfelleskap som bekrefter følelsen av samhold og tilhørighet. Empirien hun har basert analysen på, er hentet fra et utvalg av autobiografier innsendt i forbindelse med «Minneoppgaver for eldre 1980-1981», og svar på spørsmål om nasjonalfølelser og okkupasjonen utarbeidet av Norsk Etnologisk Granskning.

Av svarene går det frem at tyskerne ble sett på som enklere å forholde seg til enn norske nazister, ved at de var en uniformert og definert fiende. Motstand mot NS ble oppfattet som vanskeligere som følge av nærhet, noe som gjorde norske nazister farlige. Det var derfor viktig å isolere denne indre fienden, bl.a. ved å fokusere på jøssingenes moralske overlegenhet. Den symbolske motstand fungerte som signal om tilhørighet, man viste ved handling hvem man var og hva man sto for. Signalene gikk i to retninger: til meningsfeller for å befestе samholdet og til «de andre». Det at handlingen var forbudt var viktig i fortellingene, og maktapparatets reaksjoner var helt nødvendig for å kunne omforme en handling til motstand.

Mange sluttet opp om de nasjonale symboler som ble tatt i bruk, og motstanden ble sett på som et forsvar for tradisjonelle norske verdier i førkrigssamfunnet. Her var et lite, men heroisk folk overfalt av en stormakt som møtte et folk sprunget ut av norsk natur. Asketisk, strengt, sterkt og bestandig, modige og forstandige. Her var «de gode» i kamp mot «de onde». Gjennom fortellingen ble den enkelte en del av et heltemodig kollektiv. Det viktigste var ikke at en selv deltok, men at «en av oss» gjorde det.

Esborg viser at motstand har å gjøre med identitetsskapning, og fremhever likhet, legitimitet og kontinuitet som viktige elementer i identitetsprosessen, en prosess som forutsetter grenser mot andre. Man oppfatter seg som forskjellig – og bedre.

Kathleen Stokker er den eneste utenlandske forsker jeg har funnet som har sett på norsk krigshumor.⁵² Boken hennes gir eksempler på en rekke vitser og ulike former for humor. Det hele settes inn i en kontekstuell sammenheng. Hun søker også å belyse hvilken rolle humoren spilte under krigen. Primærkildene hennes var fem private og upubliserte vitsesamlinger, i

⁵² Jeg har funnet to tidsskriftartikler og en bok av Stokker, og vil knytte omtalen til boken. Artiklene er: Stokker, Kathleen: "Heil Hitler; God Save the King: Jokes and the Norwegian Resistance 1940-45". *Western Folklore*. Vol.50 nr.2 1991. Western State Folklore Society. Stokker, Kathleen: "Quisling humor in Hitler's Norway: Its wartime function and postwar legacy". *International Journal of Humor Research*. Volum 14, issue 4. 2001. (s. 339-357) Walter de Gruyter. Boken er: Stokker, Kathleen: *Folklore Fight the Nazis. Humor in Occupied Norway, 1940-1945*. Associated University Presses. 1945.

tillegg til enkelte utgitte samlinger. Hun presenterer både vitser, anekdoter og ulike former for symbolsk humor. Temaene er mange, så jeg vil begrense omtalen til tre sentrale emner. Hun berører kort et vanskelig emne: fravær av vitser og humor knyttet til protest mot jødernes skjebne, og hun skriver:

While in Denmark the government, the public opinion, civil service and administration obstructed the German plans to eradicate the Jews, in Norway the Jews' lack of cultural and social integration into the non-pluralistic society seems to explain why the Norwegian-Jewish community suffered the greatest losses of any Scandinavian country. Indeed the Jøssing resistance movement seems to have shown no more mercy toward their plight than did the nazi party, a conclusion to which Jøssing humor also leads, given its lack of attention to the subject.⁵³

Stokker viser i den forbindelse til at det ikke fremkom en eneste protest da jødernes radioer, som de første ble beslaglagt i 1940.

Om norsk humor og kvikke replikker skriver Stokker at de kan tjene som eksempler på hvordan slike skulle fremføres, og sammenligner de med vitser i repressive regimer som Russland og Romania. Mens norske kvikke replikker viser en mangel på respekt for nazistene, så viser de eksempler hun trekker frem fra Øst-Europa, den motsatte tendens, der det blir en kunst å uttrykke humoren indirekte og på en måte som ikke fremstår som kritisk til myndighetene. Jøssingvitsene var i flg. Stokker dessuten i tråd med etablerte nordiske saga-tradisjoner og folkeeventyr. Det er snakk om en heroisk stoisme. Som eksempel trekker hun frem eventyr som *Prinsessen som ingen kunne målbinde*, der Askeladden (som en rappkjøftet jøssing) gir slående svar på prinsessens utsagn, inntil hun blir stående ordløs tilbake.

De første par år av okkupasjonen gikk tyskerne fra seier til seier. Stokker viser til at vitser ble fortalt fra første stund, og vakte bevissthet om nødvendigheten av å yte motstand. Hun er tydelig på at hun ikke mener at norsk motstand sprang ut av vitser alene, og at handlingene den 25. september 1940 var sterkt medvirkende. Hun skriver:

Though postwar descriptions of the occupation period would make the jokes seem to be mere manifestations of an already existing resistance mentality, wartime evidence documents no spontaneous rise in the spirit of resistance.⁵⁴

Det fantes ingen organiserte tiltak for å få folk til å yte motstand, så vitser og humor kunne være egnede instrumenter:

⁵³ Stokker, K. 1995 s.49. Stokker viser her til Abrahamsen, Samuel: *Norways respons to Holocaust*. Holocaust Library, New York 1991 og til Christensen, Chr. *Den andre siden*. Oslo, Cappelen 1988 s. 107.

⁵⁴ Stokker, K. 1995 s. 206.

Its essential attributes - the ability to declare principle, educate, encourage solidarity, break down isolation and raise morale - appealed to individuals and answered the potential resisters' felt need to be informed and involved.⁵⁵

Stokker oppsummerer i siste kapittel i boka noe av forskjellene på motstandsbevegelsenes mål sett i forhold til tilsvarende innsats i andre okkuperte land:

While the resistance fighters of other occupied countries often had varied and competing goals, an unusual degrees of unity characterized the Norwegian resistance whose primary goal was the reestablishment of Norwegian constitutional sovereignty based on prewar values.⁵⁶

⁵⁵ Ibid. s.206

⁵⁶ Ibid, s. 212.

4 KRIGEN OG HISTORIEN

4.1 Vitser som motstand

Flere av spørsmålene stilt i første kapittel berører vitsenes funksjon. Kan fortelling av vitser sees som et bidrag i motstandskampen, kunne de støtte jøssingidentiteten og kunne de bidra til å redusere tilstrømningen til NS. Dette er spørsmål som vil bli omtalt i de kommende kapitler.

Når det gjelder vitser som motstand under repressive regimer, så har debatten om dette pågått lenge og forskere på feltet har problemer med å enes. Spørsmålet kan vanskelig besvares med et enkelt ja/nei, og vil bl.a. avhenge av hva vi legger i motstandsbegrepet. Vitser kan sorteres som en form for indirekte motstand som Stokker gjør,⁵⁷ oppfattes om mot-propaganda, eller som en form for symbolsk motstand, slik Line Esborg viser.⁵⁸

Norske historikeres syn

Bidro vitsene i motstandskampen, i holdningskampen? Svaret avhenger av hvor man søker opplysninger. Er fortelling av vitser gitt noen plass i etterkrigstidens historiebøker? Jeg vil ta utgangspunkt i de tre mest omfattende norske verker om krigen⁵⁹ Forfatterne av den første samlede historiske fremstillingen, *Norges Krig 1940-1945*, satt alle sentralt plassert på “jøssingfronten”⁶⁰ Hvilket syn disse forfatterne hadde på om fortelling av krigsvitser var å forstå som motstandstiltak, går ikke eksplisitt fram av bøkene. Det eneste som eventuelt kan gi vitsene en plass i holdningskampen, er hva som legges i begrepet “hjemmefronten”, og om vitsefortelling inngår i en innforstått tolkning av begrepet.

Historikeren Synne Corell skriver:

Et historiefaglig problem: øyenvitner anses ofte som historikernes motpol, og deres fortellinger må utsettes for et kritisk blikk, og sammenholdes med andre tilgjengelige kilder. *Norges krig* er øyenvitnenes maktetablering og dette er øyenvitner med mer enn

⁵⁷ Stokker, K. 1995 s. 206.

⁵⁸ Esborg L. 1995

⁵⁹ *Norges Krig 1940-45*», utgitt i årene 1948 til 1950, *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-45*, utgitt i årene 1984-87, og *Norsk Krigsleksikon 1940-45* utgitt i 1995.

⁶⁰ Redaksjonskomiteens 7 medlemmer illustrerer dette: Forhenværende Høyesterettsjustitiarius og tidligere leder av Hjemmefronten, Paal Berg, Kontreadmiral Elias Corneliussen, Statsminister Einar Gerhardsen, Sjeffdirektør Gunnar Jahn, tidligere skipsfartsdirektør Øyvind Lorenzen, Generalløytnant Otto Ruge (som i 1946 hadde gitt ut et trebindsverk om krigen) og Professor Didrik Arup Seip. Blant forfatterne kan nevnes Jens Christian Hauge, leder av Hjemmefronten og senere Forsvarsminister og Justisminister, og hærsjefene Bjørn Christophersen og Olaf Helset.

gjennomsnittlig autoritet. Dette sett i sammenheng med nærhet i tid. Det var et «vi» som opplevde krigen. De forvaltet en sannhet.⁶¹

Men de var ikke alene om å ha gjort sine krigserfaringer. Også vitsefortellerne forvaltet en sannhet. De var en del av «vi-fellesskapet» som omtales. Line Esborg skriver om kollektivtradisjonen, den felles erfaringsverden man var en del av:

Kollektivtradisjonen innlemmer således nye medlemmer samtidig som den også fremmer konformitet. (...) Kollektivtradisjonen er noe man kan påberope seg som sitt eget fordi man har et felles verdigrunnlag, en felles erfaringsverden. Fortellingene om ens stillingtagen til «de andre» medfører tilhørighet i et større meningsfellesskap, uavhengig av motstandshandlingens art. (...) Kollektivtradisjonen blir på denne måten et bindeledd mellom mennesker av samme mening, en kunnskap for innvidde i samtid og ettertid.⁶²

Poenget med å trekke dette inn, er at forståelse for og synspunkter på motstand blant Hjemmefrontens ledere langt på veg kan ha vært delt av jøssingbefolkningen. Sentrale personer blant forfatterne og i redaksjonskomiteen kom fra Hjemmefronten. Og om ikke de så på vitsefortelling som en motstandsform er jeg i tvil om befolkningen så det annerledes. På den annen side hadde flere av vitsesamlerne et annet syn:

I *Krigens humor* skriver innsamleren i forordet:

Latteren kan brukes som våpen (...) det var nå det våpenet Norges våpenløse befolkning satte opp mot herrefolket først.⁶³

Per Thompson skriver i sin samling:

Because in this war of passive resistance the good story was turned into one of the most effective weapons against the Germans and their quisling serfs.⁶⁴

Ottar Ramfjord skriver:

Under krigen var okkupasjonshumoren et av de sterkeste våpen i kampen mot undertrykkerne. (...) Og krigshumoren ble det store smilet i hjemmefrontens ansikt – et smil som undertrykkerne ikke forsto.⁶⁵

Nesten 40 år etter *Norges krig* kommer *Norge i Krig* i 8 bind⁶⁶. Her opereres det med et bredt motstandsbegrep. Berit Nøkleby omtaler holdningskampen, men vitsenes bidrag er ikke viet mer enn én av bindets 256 sider.

⁶¹ Corell Synne: *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Scandinavian Academic Press. Oslo, 2010.s. 50.

⁶² Esborg, L. 1995 s. 24.

⁶³ Mr. George 1945 i innledningen.

⁶⁴ Thompson, P. 1945 s.7.

⁶⁵ Ramfjord, O. 1945. s.5

⁶⁶ *Norge i krig. Fremmedåk og motstandskamp 1940-1945*. Hovedredaktør Magne Skodvin. Aschehoug. Oslo 1984-1987

Humor og hån var viktige våpen i holdningskampen fra første stund, og de nye makthaverne slo gjerne ned på folk som uttrykte forakt for eller mangel av respekt overfor NS og tyskerne.⁶⁷

Den tredje sentrale historiske fremstilling av krigen i Norge kom i *Norsk krigsleksikon* som ble utgitt i 1994. Forut for utgivelsen hadde det pågått en debatt om okkupasjonsforskningen, startet av historikeren Øystein Sørensen i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 1 i 1989. En ny generasjon historikere, født etter krigen, mente de hadde den fornødne distanse til krigen i motsetning til de som også hadde vært aktører. Det ble pekt på problemer med heroiserende historieskrivning og at okkupasjonsmaktene og NS var neglisjert i de to tidligere historiefremstillingene, med latterliggjøring av Quisling og NS, med klare pek mot krigstidens vitsetradisjon. Man kunne derfor ha forventet en noe annen fremstillingsform i *Norsk krigsleksikon*, der Sørensen var en av bidragsyterne. Men gjennomgående omtales NS-lederne på en negativ måte, mens så godt som alle «jøssinger» omtales med positive egenskaper. Når det gjelder vitser, neddemper Berit Nøkleby, som også skrev om vitser i *Norge i krig*, sin forståelse av vitser som motstand:

Mye av krigshumoren kan virke plomp og grov i dag. (...) Hviskevitsene ga i tillegg en herlig følelse av fellesskap som heller ikke skal undervurderes.⁶⁸

Når jeg ikke ytterligere omtaler den «nye» historieforskning og kritikken av den tradisjonelle historieskrivningen, kan et sitat fra historikeren Ivo de Figueiredo, med henvisning til bl.a. Sørensen, begrunne valget. Han spør om vi i det hele tatt hadde hatt en historikerstrid her hjemme. Frontene mellom debattantene var ikke steile og ingen søkte å rokke ved grunnleggende forestillinger om krigen og den norske nasjonalsosialismen.⁶⁹

Historikeren Ole Kristian Grimnes er kanskje den historikeren som klarest ser på humor som en motstandsform, gitt visse betingelser. Han skiller mellom tre former for motstand: 1) motstand som individuell handling (eksemplet er en kvinne som stikker litt brød til en sulten russerfange), 2) motstand som kollektiv handling (lærerfronten, kirkefronten mv), og 3) organisert motstand ledet av en motstandsgruppe. (Trykking og spredning av illegale aviser kan være et eksempel). Han viser ellers til at motstanden først og fremst hadde en felles bakgrunn i det nasjonale samholdet som gradvis vokste frem som følge av okkupasjonen.⁷⁰ Et annet felles trekk for handlinger som kunne defineres som motstandshandlinger var at de klart

⁶⁷ Norge i krig 1984 bind 4. s. 248.

⁶⁸ Nøkleby, Berit i Dahl, Hans Fredrik, Hjeltnes, Guri, Nøkleby Berit, Ringdahl, Nils Johan, og Sørensen Øystein (red) *Norsk krigsleksikon 1940-1945*. Cappelen, Oslo, 1994 s.333/334.

⁶⁹ Figueireido, Ivo de: I *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 4 1995.

⁷⁰ Ole Kristian Grimnes: *Norge under okkupasjonen*. Aschehoug Forlag. Oslo 1983 s. 44-45.

var rettet mot okkupasjonsmakten og NS og at de som utførte handlingen utsatte seg selv for personlig fare.

Corell har en vurdering som kan gjelde alle de tre nevnte historiske fremstillingene:

Med et bredt motstandsbegrep kan skolebarns symbolske demonstrasjoner fremstilles som innsats, samtidig som all innsats åpenbart ikke ansees som like betydningsfull. Tekstlig sett foregår det altså både inklusjoner og avskalling i disse fremstillingene, og det brede motstandsbegrepet er basert på et implisitt hierarki.⁷¹

Corell antyder ikke hvordan det implisitte hierarkiet kan se ut, men Dahl foreslår følgende hierarki: På toppen finner vi den militære, væpnede motstandskamp. På trinnet under befinner den organiserte sivile motstand seg, med alle de ulike «fronter» (Kirkefront, lærerfront, idrettsfront mv). Og nederst på den hierarkiske stige finner vi folkeopinionen, motstandsviljen, som ikke krevde store endringer i daglig atferd, men som med det rette sinnelag kunne slå ut i symbolske, tegnorienterte handlinger.⁷² Og det er på dette trinn vi kanskje kan plassere vitsefortellinger.

Kulturhistorikeren Anne Eriksens har sett på hvilken plass en rekke av krigens myter fikk i kollektivtradisjonen, der en god jøssingånd etter hvert fikk status som en seier i motstandskampen. Det gis, særlig i tiden etter krigen, et inntrykk av at uorganiserte aktiviteter var like viktige som den organiserte motstand, og denne hadde en faktisk betydning for krigens gang. Eriksen sier i en spissformulering: «Veien fra kjøkkenfronten til Hjemmefronten blir belagt med binders og god jøssingånd»⁷³ Hvordan et slikt syn kunne befestes er uklart, men en forklaring gis:

Folketradisjonen er anonym, denne formen for motstand lar seg ikke knytte til bestemte navn eller aksjoner. Nettopp det navnløse gjør imidlertid at ettertidens fortelling kan presentere motstanden som sterk og bred.⁷⁴

Det vises til at en utvikling i denne lei har pågått etter hvert som krigen endret seg fra noe man opplevde til å bli en fortellertradisjon. Etterkrigstidens mytologisering har bidratt til å gi hverdagserfaringer status som motstand, i en utvidet forståelse av begrepet. Og understrekningen av å forstå humor som et våpen, innebar et utvidet bilde av motstandens bredde.

⁷¹ Corell. S. 2010, s. 72.

⁷² Dahl, Hans Fredrik: «Norsk politikk 1940-1945. Kontinuitet eller brudd». I *Kontrast 1971:I*. s. 10.

⁷³ Eriksen, A. 1995 s. 74.

⁷⁴ Ibid. s 78.

Internasjonale forskning

Som vist er det ikke samstemmighet mellom norske historikere i synet på om krigsvitser kan forstås som en form for motstand. Internasjonal forsknings syn på vitsens effekt er heller ikke entydig. Jeg har med unntak av Kathleen Stokker ikke funnet internasjonale forskere som spesifikt har sett på Norge. Ingen synes å ha belegg for å si at vitser har ført til regimers fall. Dersom vi med motstand mener en kamp som fører til politiske eller sosiale endringer under repressive regimer, kan man retorisk spørre om Hjemmefrontens aktive innsats under krigen førte til regimets fall? Med et slikt krav på hva som skal komme ut av motstand, vil mange aktiviteter utelukkes, ikke bare vitsefortelling.

En vits kan nok rokke ved verdighet, ved regimers legitimitet, og kan unntaksvis føre til at en utledd person fjernes fra regimets ledelse, men gode eksempler på at de gjør større skade, fremlegges ikke⁷⁵ Antonin Orbdliks analyse av galgenhumor i det naziokkuperte Tsjekkoslovakia er klar på at denne humoren fungerte «to bolster the oppressors»⁷⁶ Analysen ble foretatt under krigen. Georges Mikes ser latter som en form for våpen som de undertrykte kan bruke mot undertrykkerne. Han oppfatter latteren som et aggressivt våpen og en sikkerhetsventil på samme tid.⁷⁷ Egon Larsen kaller sogar en bok han har skrevet for *Wit as a weapon*.⁷⁸ Kathleen Stokker peker på at i en tidlig fase av krigen i Norge, da det var lite annen organisert motstand, kan vitsen ha bidratt til å forme folk, til å undertrykke frykt, og til å redusere følelsen av individuell isolasjon. Vitsene styrket moralen hos folk, fremmet solidaritetsfølelsen og bidro til en mer omfattende organisert motstand.⁷⁹ Oring skriver om Stokkers synspunkter at norsk krigshumor, slik hun beskriver den, skiller seg ut fra andre ved sin bruk av graffiti, julekort, ukebladforsider, bindersbruk ol, og at det neppe kun kunne tilskrives vitsefortelling alene dersom humoren i Norge hadde en effekt som motstand. Han konkluderer omtalen av Stokkers bok «Folklore Fights the Nazis» på følgende måte:

Of course whispered anecdotes proved important to individual Norwegians during the occupation, but that they were responsible for a change in the political conditions either during the occupation or after, remains to be demonstrated.⁸⁰

⁷⁵ Jeg støtter meg i det følgende på et avsnitt hos Elliot Oring, 2004

⁷⁶ Orbdlik, Antonin: "Gallow Humor. A Sociological Phenomenon". *The American Journal of Sociology*, no 47. 1942. S.709-716.

⁷⁷ Mikes, George: *Laughing matter: Towards a personal Philosophy of Wit and Humor*. Labrary. New York 1971, s. 109.

⁷⁸ Larsen, Egon: *Wit as a weapon, The political Joke in History*. Fredrick Muller. London 1980.

⁷⁹ Stokker, K. 1995 s. 206-214.

⁸⁰ Oring, E, 2004. S. 223.

Enkelte forskere mener at folk med våpen, ikke trenger vitser. Vitsen er mer et uttrykk for resignasjon enn et effektivt våpen i en motstandskamp.⁸¹ Mary Beth Stein skriver i en artikkel at mye vekt er lagt på repressive forhold som en forutsetning for politisk humor, og at vitsen ofte er sett som en form for motstand. Hun mener at sjelden er slike konklusjoner støttet av empirisk bevis på vitsens funksjon i en sosial eller narrativ kontekst. Hun bestrider ikke de psykologiske effekter av humor og benekter ikke at politisk humor oftere finnes i totalitære stater enn i demokratier, men ønsker å utfordre «humorologene» til å forske bak det som ofte har vist seg å være en enkel søkning i funksjonsteorien om politisk humor.⁸²

Om vitsen ikke hadde noen effekt, hva var da hensikten med å fortelle jøssingvitser? Orings svar er klart: de morer. Det han ikke svarer på er hvorfor man utsatte seg for represalier når upolitiske og mindre farlige vitser kunne gjort nytten. Også de morer.

4.2 Vitsefortelling som symbolsk motstand

Flere har omtalt humoren under krigen som en form for symbolsk motstand.⁸³ Om en vitsefortelling skal tolkes som ledd i en symbolsk motstandskamp avhenger av hvordan begrepet tolkes. Line Esborg gir denne definisjonen: «Med symbolsk motstand mener jeg en ekspressiv motstand basert på mangetydige motstandsformer».⁸⁴ Nå preges folkelige vitser av å være relativt entydige. Det symbolske motstandsuttrykket krevde en forståelse som ikke var klart uttalt, men som bygget på en underforstått kunnskap. Man måtte dechiffrere humoruttrykket, man måtte kjenne kodene. Om det symbolske ligger i å demonstrere hva det vil si å være god nordmann, så kan fortelling av jøssingvitser være en form for symbolsk handling. Men om det symbolske innebærer at handlinger må tolkes for å forstås, kan vitsefortelling neppe kategoriseres som symbolsk motstand. Riktignok krever forståelse av et hvert utsagn og enhver vits en tolkning, men det er viktige forskjeller mellom bruk av vitser som motstandsform og bruk av julekort, nisseluer eller binders, forskjeller som gjør at elementet av symbolsk motstand ikke er like innlysende. Vitser er som oftest intuitivt forståelige. Man skjønner umiddelbart at vitsen har brodd mot NS eller okkupasjonsmakten. Ikke slik med de andre formene, som ikke kan tolkes som elementer i en motstandskamp før

⁸¹ Speier, Hans: 1998 s.1395-1396. (<http://www.jstore.org/stable/10.1086/231355>)

⁸² Stein, Mary Beth: "The Politics of Humor, The Berlin Wall on Jokes and Grafitti". *Western Folklore*. 48. 1989 s. 90

⁸³ Eriksen A. 1992 og 1995, og Esborg L. 1995.

⁸⁴ Esborg, L. 1995.s.1.

noen definerer dem som fiendtlige. Det er kun symbolsk at vi kan forstå at bæring av binders er en form for motstandsarbeid.

Symbolsk motstand kan også defineres som en form for kommunikasjon. I motsetning til vitsefortelling der kommunikasjonen foregår mellom to jøssinger, foregår kommunikasjonen ved bruk av nisseluer og binders mellom jøssinger og NS. Det skal også legges til at vitsene skulle fortelles i lønndom, og de skulle ikke tiltrekke motstandernes oppmerksomhet direkte. Dette i motsetning til bruk av nisseluer og maling av H7, der oppmerksomheten fra NS ofte var poenget. Spørsmålet er følgelig om det gir mening å betegne fortelling av jøssingvitser som “symbolsk motstand”. Det er som sagt ikke mye symbolsk i tekstene. Fiendtlighet og motstand er tydelig i de fleste.

Eksempler på symbolske motstandstiltak kan være julekortene fra Åsmund S. Lærdals forlag, ukebladforsidene som førte til at både tegner og redaktør ble fengslet, bruken av kongeblomster i knapphullet på kongens fødselsdag, og bruken av binders og rød nisseluer. Også de berømte plakatene fra Holmenkollbanen, der det gjøres klart at det ikke er lovlig å bytte plass for å slippe å sitte ved siden av en NS-person eller en tysker, er gitt omtale. Det er imidlertid grunn til å merke seg at hverken ukebladforsidene eller postkortene kan betegnes som «folkelig» motstand eller humor, og enkelte av de andre eksemplene nevnt over synes å ha vært et Oslo-fenomen. For bindersens del med opphav i studentmiljøet. Dette var dessuten humoruttrykk som først kom etter har krigen hadde vart en god stund. Plakatene på Holmenkollbanene kom opp i 1944, forsiden av Norsk ukeblad der Hitler, som far, holder den lille gutten Quisling under armene for å lære ham å stå på skøyter, mens en nisseluekledd jøssingjente står flirende og ser på, ble utgitt i februar 1943. Julekortene ble beslaglagt høsten 1941. Kongeblomster i knapphullet ble båret til kongens 70-årsdag 3. august 1942. Vitsene ble på den annen side fortalt over hele landet, og var i omløp fra 9. april 1940. Grunnen var bl.a. at man allerede hadde et godt arsenal med anti-nazivitser importert fra andre okkuperte stater.

4.3 Vitsefortelling og den ytre kontekst

I kapittel 2 var vi inne på det som kan kalles aktørenes livshistorie, noe som kan sees som en ytre kontekst. Den ytre konteksten forklarer ikke vitsene direkte men kan bidra til å belyse hvorfor noen i det hele tatt tok sjansen på fortelle vitser. Eller følte behov for å reagere mot de ulike nazistiske aktiviteter, men uten å gå så langt som aktiv deltakelse i hjemmefronten. Jeg

har valgt å se på tre ulike forhold; krigens lover og straffebud, nazistenes propaganda og den sivile motstandskamp.

Lover og straffebud.

Vitser på nazistenes bekostning var forbundet med straff i alle besatte land. Avisen “Politikken” i København hadde i februar 1943 et intervju med Dr. Robert Ley, ledende nasjonalsosialist og leder av Tysk Arbeidsfront (som erstattet de tyske fagforeninger etter Hitlers maktovertakelse i 1933) Der advarer Ley mot vittigheter og morsomme historier.

Hvor man hører en Mand fortælle en saadan Historie, om det er paa en Sporvogn, i en Restaurant, hos Barbereren, paa Kontoret eller i Fabriken, maa man strakt skride energisk ind over for ham.⁸⁵

Lovgivningen i Tyskland reflekterte Joseph Goebbels forståelse av politiske vitser som reminisenser av en liberalisme som truet den nasjonalsosialistiske staten. Vitsefortellerne ble stemplet som «asosiale», en betegnelse som ofte var inngangsbillett til konsentrasjonsleirene. For vitsefortelling kunne man ellers straffes med døden iflg. Artikkel III, seksjon 2, 1941, (Das Reichsgesetzblatt I)⁸⁶

I Norge kom Reichkommisar Terboven i oktober 1942 med en ny forordning som skulle redusere de problemer vittigheter kunne forårsake, og advarte mot å drive en hver form for propaganda for en fiendtlig stat, eller å skaffe seg eller utbre meddelelser eller andre ting som skadet tyske interesser. Brudd på forordningen kunne straffes med døden.⁸⁷ Det ble også innført bestemmelser mot «folke- og statsfiendtlig virksomhet».⁸⁸ I 1942 kom også en straffebestemmelse «til vern mot visse angrep på staten og partiet» som ga inntil to års fengsel for å fremsette eller bringe videre myndighetenes virksomhet i «usannferdig eller grovt forvansket form».⁸⁹ Vitser kunne klart komme inn under denne bestemmelsen.

Jeg har ikke funnet eksempler på utmålt straff for vitsefortelling . Det kan være at kunnskap om strenge straffer i andre okkuperte land for slik aktivitet har vært kjent også her i landet.⁹⁰

⁸⁵ Bø, F. 1945, s.15

⁸⁶ Fra Nicole Force: “Humor As a Weapon, Shield and Psychological Salve”. I <http://psychsentrall.com/lib/2011/humor-a>.

⁸⁷ Reichkommisar Joseph Terbovens forordning av 12.oktober 1942.

⁸⁸ Dahl, Hans Fredrik og Bastiansen, Henrik G. *Sensur og meningstvang i Norge i det 20. århundre*. Cappelen. Oslo 2000, s, 139.

⁸⁹ Ibid s. 140

⁹⁰ Lipman, Steve: *Laughter in Hell. The use of Humor during the Holocaust*, Northide, NJ. Jason Aronson 1991, s.34, forteller om en katolsk prest, Mueller, som skal ha blitt dømt til døden for følgende vits, gjengitt også som norsk: «En jøssing kom inn til en nazist som hadde bilder på veggen av Jesus, Hitler og Mussolini. Jesus hang mellom de to. «Jasså» sa jøssingen, «er dette de to røverne han ble hengt mellom. (Karikaturen, 1945 s. 4).

Det synes imidlertid å ha vært en relativt stor forskjell mellom opplevd og reell oppdagelsesrisiko. Mange vitsefortellere hadde en følelse av at faren for å bli tatt var overhengende.⁹¹ Jevnlige avisnotiser om dødsdommer over «illojale nordmenn» sett i sammenheng med tyske plakater på husvegger og telefonstolper med overskriften «skutt blir den...» oppmuntret ikke til uforsiktighet. Med trussel om straff som bakteppe, kan det forundre at vitser ble fortalt. Dristigheten må derfor sees som et svar på den konkrete krigssituasjon. Frustrasjonen man møtte i hverdagen og behovet for å balansere tyskernes propaganda kan ha utløst et behov for å ta igjen.

Nazistisk propaganda.

Situasjonen under krigen kan også beskrives som en informasjonskamp, en ideologisk kamp, en holdningskamp og en kamp om verdier. Hensikten var å vinne tilhengere, å vinne tilslutning. Tysk propaganda overfor egne soldater fortalte at de var velkomne i Norge, og eksempler på nedturen da de forsto at dette ikke var tilfelle, er mange.⁹² Tyskerne var verdimessig massivt påvirket siden 1933. Nå sto et nytt land for tur og for første gang i historien får Norge under krigen en egen propagandaminister, Gulbrand Lunde. I tillegg skulle enhver propagandasjef i hvert av de 400 NS-lagene i landet forestå pr-oppgaver. Samtidig ble pressefriheten kraftig beskåret. En rekke aviser og ukeblader gikk inn, de store forlagene fikk inn nazister i ledelsen for å påse at utgivelsene var i tråd med herskende ideologier. Eller de ble stengt. Enkelte aviser fikk seg påtvunget en NS-redaktør. Selv ikke-nazister i redaksjonene skrev med påholden penn⁹³. I følge Esborg ble 91 aviser stanset og 16 tvunget til å slutte seg sammen med andre.⁹⁴ Sensuren var streng, en rekke bøker ble forbudt, teatersensor ble ansatt. Selv i klassiske litterære tekster ble det foretatt strykninger. Før radioapparatene ble beslaglagt i 1941, fikk NRK NS-folk i ledelsen.⁹⁵ Det ble etter hvert klart at tyskernes og nazistenes indoktrineringstiltak ikke virket. Dahl og Bastiansen skriver:

⁹¹ Kathleen Stokker skriver at Sølvi Larsen ville blitt dømt til døden om notisboka hennes ble funnet. Stokker omtaler også en annen innsamler av upubliserte vitser, Marie Lysgaard Slotto, som skriver i dagboka si den 13. august 1940: «Om tyskerne ser denne boka, vil jeg antakelig bli skutt». Stokker, K. 1995 s.215.

⁹² Se bl.a. Stallare Bjørn (Arne Skauen): *66 skinnbrev fra Oslo*. Gustaf Lindstrøms boktrykkeri. Stockholm 1943. s.46 og Hennig, Johannes Martin: *Ein tysk soldats dagbok frå krigen i Nord-Norge*. Det Norske Samlaget, Oslo 2002. s.14).

⁹³ Se bl.a. Wernersen, Camilla: *Illojalitet vil bli bedømt og straffet deretter...Norsk presse under nazistisk sensur*. Masteroppgave. Institutt for medier og kommunikasjon, UIO, Oslo 2006.

⁹⁴ Esborg, L: 1995 s.10.

⁹⁵ Den første uken etter nazistenes inntog, forlot 23 av programavdelingens folk sine stillinger. I løpet av de påfølgende måneder trakk resten seg tilbake. Dette var den første politiske streiken i det okkuperte Norge i flg Berggrav Grete: *Våpenløs kamp*. Oslo 1945. Tell forlag. S.36.

Mot de fleste forsøk på å bestemme innhold og retning av folks holdninger, reiste seg snart en mot-opinion, et mistankenens tvisyn som gjorde at nær sagt en hver setning uttalt fra tysk eller NS-hold ble tolket som propaganda og tatt i verste mening. Dette er tendensen i de illegale avisene og i okkupasjonshumoren slik den er samlet og nedtegnet.⁹⁶

Holdningspåvirkningen var viktig, og nazistene var ikke de eneste som søkte å påvirke den norske befolkning. Mer enn 400 illegale aviser kom ut under krigen ut i Norge. Mellom 3000 og 4000 personer arbeidet med slike, og rundt 200 ble henrettet som følge av avisarbeidet. Spørsmålet er om vi kan se vitsefortelling som en form for mot-propaganda? Svaret vil delvis avhenge av hvordan vi definerer begrepet, og hvilket resultat man mener kan ha kommet ut av aktiviteten. For noen var i alle fall vitsefortellingen en reaksjon på en strøm av nazistisk propaganda. Men skal vi kunne definere vitsen som mot-propaganda må vi fokusere på intensjonen bak. Irritasjon over mengder av nazipropaganda kan ha fristet til å sette løgnen som ble servert inn i en latterlighets ramme, noe som kan ha fremmet antinazistiske holdninger. I en slik sammenheng kan vi kanskje forsvare å se vitsen som en form for mot-propaganda, som en del av en kommunikasjonsprosess. Men for mange vitsefortellere strakk ikke intensjonen lenger enn å markere et ståsted: jeg er jøssing og aksepterer deg som én. I enkelte tilfelle kunne nok mottaker av en vitsen berøres av «mot-propagandaen» om avsenders troverdighet var særs stor.

Sivil motstandskamp.

Kunnskap om andres innsats satte spor. Det ble registrert at mennesker med stor integritet og status i samfunnet tok tydelig stilling til antidemokratiske påbud, og det med fare for egen sikkerhet. Slike holdninger kan ha hatt en smitteeffekt. Det var bl.a. snakk om motstand på en “skolefront”, en “kirkefront”, en “teaterfront” og en “idrettsfront”. Kunnskapen som ble spredt om hva som skjedde på disse områder, kan sees som en innvielse i verdifulle prosesser og aktiviteter som fremmet verdiinternalisering og bevissthetsstrukturer. Og som i neste runde bidro til at enkelte ønsket å tone flagg som god jøssing, selv om innsatsen begrenset seg til en binders, og en vits i ny og ne.⁹⁷

⁹⁶ Dahl, H.F og Bastiansen, H.G. 2000. s. 143.

⁹⁷ Anne Eriksen peker på det problematiske når de overnevnte fronter blir beskrevet i umiddelbar sammenheng med den folkelige og uorganiserte motstand som fortelling av vitser representerer. Forestillingen om at de to formene for motstand skulle være like viktige og like vellykkede, kunne feste seg. (Eriksen A: 1995 s. 74).

4.4 Et folk av vitsefortellere – fra første stund?

Kort tid etter 25. september 1940 kunne tyske myndigheter i Norge melde til Berlin om økende motstand i befolkningen, bl.a. med oppslag som “Leve Kongen” og “Ned med Quisling”⁹⁸. Det fremsto lenge som et aksiom at hele befolkningen sluttet opp om motstanden mot tyskerne og deres marionetter, NS, fra okkupasjonens første dager. Dette er forestillinger som bl.a. inngår i historikeren Hans Fredrik Dahls liste over “seks myter om krigen.”⁹⁹

Kortversjonen av myten om folks holdninger til nazismen og tyskernes okkupasjon i april dagene 1940, er historien om et folk som umiddelbart og samlet reiste seg i sinne og motstand.¹⁰⁰ Kathleen Stokker skriver:

Contrary to the romanticized reports that Norwegians spontaneously and unanimously resisted the German invasion, opinion was divided during the summer of 1940, and included strong sentiment for collaboration with the occupiers along with only the early stirrings of resistance.¹⁰¹

Dette er i tråd med historikeren Magne Skodvin:

Dei første månadene etter at Konge og Regjering hadde forlate landet, var på mange måtar ei famle- og vingletid. Ingen hadde vore okkupert før. Alle ting syntes annalleis. Kunne ein nasjonal opposisjon finne nye organ og arbeidsmåtar?¹⁰²

Det er all grunn til å tro at fortellerne av jøssingvitser var først ute.¹⁰³ Den eneste forfatter av krigsmemoarer jeg har funnet som omtaler tidlige vitser er Torolv Solheim, som skriver fra våren 1940: “Og dei første vitsane dukka opp til kveik i alt det triste”. Deretter siterer han et lite knippe vitser.¹⁰⁴ Årsaken til at vitsefortellerne var tidlig ute, er åpenbar. Krigen hadde vart i flere måneder i Europa. Det fantes allerede en god del importerte vitser om tyskere, tyske ledere og andre nazister. Både fra Tyskland og fra okkuperte områder. Enkelte kunne fortelles slik de var, andre ble konvertert til å passe her hjemme. Stokker skriver om vitser:

⁹⁸ Historikeren Ole Kristian Grimnes skriver om dette i en artikkel i “*Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3/4 2009, der han viser til opplysninger gitt i det tyske sikkerhetspolitiets rapport om Norge 1940-45, i tre bind.

⁹⁹ Dahl, Hans Fredrik: *Krigen i Norge*. Pax forlag. Oslo 1974.

¹⁰⁰ Trygve Lie konkluderer sine erfaringer fra 17. mai 1940, fra et ennå fritt Nord-Norge før regjeringen dro videre til England: “Folkets sinnelag var altså i orden. Nord- Norges menn og kvinner sto sammen med sin Konge og regjering i felles kamp”. (Lie, Trygve: *Leve eller dø. Norge i krig*. Tiden norsk forlag. Oslo 1955 s. 216). Hvor felles kampfølelsen var før 25. september 1940, da Reichskommisar Josef Terboven i radio avsatte kongen og regjeringen, og da alle politiske partier med unntak av Nasjonal Samling ble forbudt, er et spørsmål som krever et mer nyansert svar enn hva Lie her fremsetter.

¹⁰¹ Stokker K. 1995 s. 24.

¹⁰² Skodvin, Magne: I «Frihetskampens plass i Norges historie”. Foredrag på seminar arrangert av “Den illegale presses forening 1940-45”, i samarbeid med Norges Hjemmefrontmuseum i Det norske Vitenskaps-Akademi 17. november 1997. *Særtrykk av Krigsinvaliden nr.1*. 1998.

¹⁰³ Flere fremhever at jøssingvitser florerte fra april dagene og til krigens slutt, (Mr. George, 1945, Fehn, Åge: *Nazis in Norway*. Harmondsworth. Penguin Books. 1941, Bø, F. 1945.

¹⁰⁴ Solheim, Torolv: *I solnedgangstider. Krigsminne 1940-45*. Det Norske Samlaget. Oslo 1976 s. 52.

Circulating already during the first two months after the invasion, occupation humor played a vital role by being among the first voices to establish and nurture the fledgling attitudes of resistance¹⁰⁵

Etter som krigen utviklet seg med terror og overgrep fra nazistenes side, skjedde endringene. Usikkerheten og ubesluttksomheten fortok seg og en ny mytologi ble utviklet: gode nordmenn skulle yte motstand. Men motstand kunne være så ymse. Og vitsefortellerne hadde vært i gang en stund allerede. Kathleen Stokker, skriver at kommunikasjon var den avgjørende faktor i opposisjonen mot nazistynet, at vitsen tjente dette formål, og at vitsene var den første spire til motstand i landet.¹⁰⁶ Forfatteren av bind 4, av *Norge i krig*, Berit Nøkleby skriver:

Vitser, smedviser og hån var viktige ledd i holdningskampen, like mye for å stive opp egen moral som for å skade nazismen. Latter har vært et viktig våpen til alle tider.¹⁰⁷

Hverken norsk eller internasjonal forskning på forholdet mellom vitsefortelling og repressive regimer gir entydige svar på om vitser kan sees som en form for motstand. En foreløpig konklusjon kan være at vitsefortellingene kan defineres som motstand om man utsatt seg for fare ved å fortelle vitsene. En endelig konklusjon vil utestå til gjennomgangen av vitsene er slutført, og vil bli presentert i kapittel 8, konklusjonskapitlet.

¹⁰⁵ Stokker K. 1994 s. 206, med referanse til Lunde, John Vegard: *Det var ei rar tid. Hjemmefronten i Gudbrandsdalen 1940-45*. Enger. Otta 1982,

¹⁰⁶ Stokker. K. 1991 s. 183

¹⁰⁷ Nøkleby, B. 1986 s. 248.

5 ANALYSE I. DAGLIG LIV I NORGE

Jeg vil starte analysekapitlene med først å se på vitser om folks hverdag. Det var hverdagserfaringene som først og fremst formet folks holdninger til tyskere, til nazister og formet et «vi og de».

5.1 Knapphet og humor

Kampen for mat og klær, opptatthet av blendingsgardiner, av surrogater av ymse slag og inndragning av radioene, har inntatt en sentral plass i folks krigserindringer. Vi kunne derfor ha ventet mange vitser og kvikke replikker knyttet til disse forhold, men det er ikke tilfelle. Totalt omhandler rundt 50 vitser matmangel, svartebørshandel, kriseløsninger, knottbiler, kuponger av ymse slag- og inndragning av radioer. En rekke viser omhandler mangler som det det ikke var spesielt farlige å spøke med. Selv i vitsebøker utgitt i Norge under krigen, ble det fleipet med disse forhold, uten at forlag/forfatter ble utsatt for represalier. Et eksempel kan nevnes. I «En glad bok» som ble utgitt i 1943 finner vi en modernisert utgave av «Snehvit og de syv dverger». Her sitter den onde dronningen på slottet og fryser, da hun og kongen hadde brukt opp den ene favnen med ved som forsyningsnevnden hadde tildelt dem, og elektriske ovner måtte kun stå på mellom kl. 1400 og 1600. Dronningen forsøker å vaske seg med B-såpe, osv. Likheten med flere av de folkelige vitsene er påtakelig, og har en ironiserende undertone. Boken ble ikke inndratt, og forlaget, som tidligere hadde blitt straffet for sine julekort, møtte denne gangen ingen reaksjoner.¹⁰⁸

Vitsene om folks hverdag er enkle og forteller om mangler og vanskeligheter, men de kan vanskelig sorteres under noen av Freuds kategorier. En enkel vits kan illustrere poenget:

Alle husker sikkert hvor bittert det var å levere fra seg ullteppene, eller rettere sagt ullteppet, for det var ikke mange som hadde stort mer enn ett å unnvære på den tiden. «Næmmen jøss, ska'rem nå ha ullteppe åsså!» sa løsarbeider Krestoffer Kal'sen; han satt og leste om innleveringsordren i bladet. «Ja er det ikke det je har sagt bestandig. Fattigfolk sku'kke føre krig»¹⁰⁹

Denne vitsen kan være et inntak til, og et eksempel på, vitser om dagliglivet under krigen.

Vitsene kan synes enkle, men konteksten, bakgrunnen, må forstås om vitsene skal bli noe mer enn enfoldige kommentarer. Kortversjonen er at det var mangel på det meste av

¹⁰⁸ Gladson, G. 1943 s.57/58

¹⁰⁹ Scheen. 1945.

nødvendighetsartikler. Norge var det land i Europa som var minst selvforsynt. «Ingen var som Norge så avhengig av mattilførsel fra utlandet».¹¹⁰ Den svenske journalisten Benkt Jerneck, som oppholdt seg som korrespondent for Tidningarnas Telegrambyrå (TT) i Norge i perioden 1942-1943, skriver:¹¹¹

På det materielle området ble alle andre bekymringer overskygget av det konstante problem: Får vi noe mat i dag? (...) De fastsatte rasjoner og de frie varer som det lar seg gjøre å skaffe på lovlig vis, tillater en levestandard, som ligger omkring, og under tiden endog under, grensen for eksistensminimum. (...)...det er i dag få nordmenn som ikke regelmessig eller i det minste leilighetsvis kjøper sin mat på det illegale marked. Nordmennene anser denne institusjon for å være helt uunnværlig, og det betraktes ikke som noen skam – snarere tvert i mot- å kjøpe slike varer, som ellers bare ville komme okkupasjonsmakten til gode.¹¹²

Varemangelen slo ulikt ut i forskjellige strøk i landet og blant ulike klasser og yrker. For de som satt med et småbruk var situasjonen ikke helt uholdbar. I Norge fantes det 180 000 gårdsbruk med under 20 mål innmark, og selv om okkupasjonsmakten ga bønder relativt gode muligheter til å beholde en forholdsvis stor del av egen avkastning – for nettopp å sikre produksjonen – så maktet de ikke å innføre et tilfredsstillende kontrollsystem i de mange avdaler og i veiløse strøk. For fattigfolk på landet, med et potet- og grønnsaksland, ei ku og noen sauer, var varemangel eller mangel på tøy ikke vesentlig forskjellig fra hva de opplevde i de vanskelige åra på tjue- og trettitallet. Dårlig hadde de hatt det lenge. Forskjellen var nå at det var arbeid å få, selv om det ikke var mye å få kjøpt. Guri Hjeltnes skriver: «Arbeidsløse, fiskere, skogsarbeidere og småbrukere økte sin levestandard i løpet av krigsårene, nesten til det nivå bybefolkningen hadde før krigen».¹¹³

De hadde dessuten lang erfaring å lage mat av ymse erstatningsstoffer, og i å utnytte det som kunne utnyttes i naturen. Man kan si at det skjedde en sosial utjevning på mange områder. Historikeren Edvard Bull skriver at massefattigdommen forsvant nettopp i de år da landet ble forarmet.¹¹⁴ Presse mannen Erik Egeland skriver i sin selvbiografi fra tiden som ungdom under krigen: «Folk fikk i seg en respekt for de nødvendige behov, for mat, klær, fottøy, brensel.

¹¹⁰ Hjeltnes, Guri: Norge i krig. Bind 5. 1986. S. 45.

¹¹¹ Jerneck, Benkt: *Folket uten frykt*. Johan Grundt Tanum, Oslo 1945 s.72/73/74. Boken utgitt første gang i Sverige som *Folket utan fruktan*, Stockholm 1943.

¹¹² At det ble ansett nødvendig, kan illustreres med denne lille humoristiske bemerkning: «Nytt navn på svartebørsen i Norge: Norges Livredningsselskap» Ramfjord O. 1945 s. 105. (Norges Livredningsselskap var en kjent frivillig organisasjon som ble stiftet den 6. juli 1906, som «... et selskap til fremme av svømme- og livredningssaken i vårt land.»

¹¹³ Hjeltnes Guri: Norge i krig. Bind 5. Hverdagsliv. Aschehoug, Oslo 1986 s.33

¹¹⁴ Bull, Edvard: «Klassekamp og fellesskap 1920-1945». *Norges Historie. Bind 13*. Oslo 1979

Det hadde jo de fleste alltid hatt. Nå ble de privilegerte inkludert»¹¹⁵. Alle sleit med de samme problemer. Men selv om det var lite man kunne kjøpe for penger, så utviklet det seg alternative valutaer, i form av tobakk, kaffe, alkohol og mat. Selv byfolk viste at det ikke alltid var så lenge siden slekta hadde flyttet til byen. Kunnskap hadde man ofte holdt i hevd og nabohjelp bidro til å gjenopplive glemte selvbergingsferdigheter. Man fikk seg parseller der man dyrket poteter og tobakk, man holdt seg med villagris eller kaniner der det var mulig, man kokte såpe og støpte lys og flikket sko. Og fremfor alt sto man i kø. Rasjoneringsnemnda utstedte rasjoneringskort på alt man trengte, men selv med kort hadde man ingen garanti for å få det man var lovet. Man skrev søknader om å få tillatelse til mye, til å reise, til å få kjøpt en frakk eller en bunt bendelbånd.

Erstatningene florerte. Som kaffeerstatning. Hva som var best av kaffeerstatning av sikori, der ristede og malte røtter ble brukt, eller av erter, kunne være en smakssak. Krisekrem (også kalt jøssingkrem) bestående av skummet melk, eggepulver og potetmel huskes ennå av mange som en liten delikatesse. B-såpe som ikke skummet, biler som gikk på «knott» (som erstatning for bensin), «himavla» tobakk rullet i toalettpapir, og fiskeskinnsko med tresåler, kan nevnes som et lite knippe eksempler. At hverdagen var fylt av slike ting kan illustreres ved at tegneren og humoristen Gøsta Hammarlund, som hadde sine daglige tegninger i dagspressen med en kort kommentar til dagsaktuelle hendelser, samlet tegningene/kommentarene i en liten bok som kom ut i oktober 1943. Av samlingens 214 humoristiske sketsjer, dreier mer enn halvparten seg om forhold som er nevnt over¹¹⁶. I tillegg til kommentarer til mangel på brensel, til blindingsgardiner og til «nattloser», unge menn som for en billig penge loset kvinner gjennom nattemørke gater.

Jeg vil starte med noen få enkle og ufarlige vitser:

- Hva forstår man ved moderne kunst?
- Å få rasjoneringsmerkene til å slå til ¹¹⁷

Eller en liten bytteannonse som i flg. vitsesamleren skal ha vært rykket inn i Aftenposten:

«Jeg har Whisky, hva har De? Neste dag sto følgende svar: Jeg har selters, hvor bor De?»¹¹⁸

¹¹⁵ Egeland, Erik: *Tidsinnstilt. Fra liv og presse*. Dreyers forlag A/S 1987 s. 76. Egeland gir et tidsaktuelt bilde: «Min mors runde rygg på trammen i en røyk av bråtebrann. Hun var nikotinist og gjorde raskt slutt på sigarettkvoten. Nå prøvde hun å møte behovet med tørre løvblad i min fars snadde» (s. 75).

¹¹⁶ Hammarlund, Gøsta. 1943.

¹¹⁷ Gladstjerne Gladson. 1944, s. 123. Et annet eksempel fra samme bok: -Kelner: skal dette være te? Det smaker av garvesyre og røykesild. - Ja da må det være av teen de har fått allikevel. Kaffen vår smaker av tjære og dekstrin.

Mangel på alkohol, tobakk og kaffe går igjen i mange av disse vitsene:

- Ja det er forskrekkelig: Krig, ødeleggelser og misvekst.- Ja, og så slutt på tobakken.¹¹⁹

Det gjalt å ha de rette proporsjoner på hverdagslivets trivialiteter.

For barn var 5 års krig en lang periode, og flere av de ting foreldregenerasjonen savnet, var kun begreper uten innhold:

NS-læreren: - Det blir verre og verre for engelskmennene. Nå er kafferasjonene satt ytterligere ned.
– Hva er kaffe for noe, hr. lærer?¹²⁰

Tidligere stortingsrepresentant og industriminister, Petter Thomassen, skriver i sine barndomserindringer fra Troms: «Heller ikke frukt var å se på vårt julebord.(..) Først etter krigen visste vi hvordan et eple, en appelsin eller banan så ut og hvordan det smakte».¹²¹

Enkelte vitser er det vanskelig for ettertiden å forstå uten å kjenne konteksten.

- Har du hørt det nye brødet? ¹²²

En kontekstuell kortversjon kan være: matmangel førte til utstrakt bruk av erstatninger. Erstatningsstoffer ble tilsatt melet. Med romlende følger.¹²³ Brødvitsene florerte, og dreide seg om alt fra at Baker Samson var satt inn for å ha blandet mel i brødet¹²⁴, til at brødet inneholdt så mye tang at man kunne høre havets sus om man la øret inn til.¹²⁵ En siste brødvits, av det litt mer vågale slaget:

Taleren (Gudbrand Lunde): - Hvem tror dere har æren av at det i dag blåser en ny frisk vind over landet? En stemme fra salen: - Det skulle vel ikke være det nye brødet?¹²⁶

At sinnet og irritasjonen over en grå og vanskelig hverdag preget av sult og savn ikke ga seg utslag i mer bitende og sarkastiske vitser, kan vekke undring, men noen få eksemplarer finnes. En vits som kan illustrere poenget har tatt utgangspunkt i tysk propaganda som gikk ut på at de hjalp Norge med levnetsmidler under krigen:

¹¹⁸ Karikaturen 1945. s. 4.

¹¹⁹ Ramfjord, O. 1945 s. 83

¹²⁰ Ibid s.83.

¹²¹ Thomassen, Petter: *Barneår i krig*. J. W Cappelens forlag A.S. 1986 s.92.

¹²² Ramfjord,O. 1945 s. 29, Mr. George, 1945 s.6

¹²³ Randi Bratteli gir følgende beskrivelse: «Brødet vi hadde i de dager var tungt og grått, og frembrakte så mange slags låter i fordøyelsessystemet. (...) Det kunne være pinlig når man satt i en stillferdig forsamling eller på et kontor og magen spilte opp og pep og mjauet». (Bratteli, R. i «Et folk i fred og krig» i *Norges Kulturhistorie, bnd. 6*, Aschehoug &Co Oslo 1980. s.318).

¹²⁴ Bø, F. 1945 s.28

¹²⁵ Jøssingvitser 1945. s.7

¹²⁶ Ramfjord 1945 s.3.

På Klingenberg kino kjørte de i 1940 en ukerevy som formodentlig skulle demonstrere høysinnet. Man så bl.a. en tysk dampbåtsom kom inn til kaien i Oslo og losset matvarer. Griseskrotter, smørkasser, frukt osv. ble lempet ned på bryggen og ble anbrakt på lastebiler og kjørt opp i byen. Plutselig skrek en liten gutt oppe på galleriet: «Dem ruller filmen den gærne veien!»¹²⁷

Tyskerne tok ofte hva de trengte uten vederlag, og de kjøpte opp varer mot penger som de rekvirerte i Norges Bank. Deres propaganda om importoverskudd til Norge var for så vidt riktig frem til 1944 om vi som eksport/import regner alle tjenester. Grunnen var at Norge underholdt store tyske troppestyrker, og da ble det lite å eksportere. I tillegg var tyskerne avhengig av å importere varer om de skulle ha glede av norsk næringsliv. Men det folk merket var varemangel.¹²⁸ For jordbruksvarer ble det innført en salgspflicht og produsentene ble pålagt å levere visse minstekvanta, og når det gjaldt kjøtt kunne politiet om nødvendig hente kua fra båsen.¹²⁹ Denne forordningen om salgspflicht kan være bakgrunnen for følgende vits:

En norsk småbruker som hadde 30 høns, fikk en dag et truende brev fra tyskerne med pålegg om å levere egg til Wehrmacht. 14 dager senere fikk tyskerne følgende svar: «Deres brev av ds. ble straks slått opp i hønsehuset, slik at hønene selv kunne få se det. Da hønsene til tross for dette etter 10 dagers forløp ennå ikke hadde gjenopptatt verpingen, har jeg latt samtlige skyte for sabotasje mot den tyske Wehrmacht.

Ærbødigst N.N.¹³⁰

En ironisk fleip med forordningen, og ikke minst med alle oppslag av typen «Skutt blir den som...». Parallellen peker på det meningsløse i drap for bagateller, her anskueliggjort ved å avlive høner som ikke verper på bestilling, men der symbolikken slår over på andre forhold i det besatte Norge. Ironien er bitende.

Mange av vitsene knyttet til hverdagslivet er kortere enn de andre vitsene i samlingene. Her er det få anekdoter. Noen av vitsene har en klar selvironisk vri:

- Hva bruker dere til middag?
- Jo nå setter vi det siste kjøtthermetikkglasset midt på bordet – og spiser poteter til!¹³¹

Eller en restaurantvits knyttet til en matseddel:

¹²⁷ Bø, F. 1945 s. 160

¹²⁸ Allerede i 1939 ble det innført rasjonering på viktige matvarer. I 1940 ble det innført rasjonering på fett, såpe, te, kaffetilsetninger, sjokolade, vin, brennevin skotøy og tekstilvarer, kull og koks. I 1941 på sykler, kjemikalier, melk, ost, honning, egg, poteter, sirup, kraftfor, frukt og skogsbær. I 1942 på tobakk, hermetikk, medisintran og grønnsaker. I 1943 på fersk fisk i Oslo og enkelte andre byer, og i 1944 på kjøkkenutstyr. Se Aukrust, Odd og Bjerve, Jakob: *Hva krigen kostet Norge*. Dreyers forlag, Oslo 1945 s.89.

¹²⁹ Aukrust, O. og Bjerve J. 1945 s. 88.

¹³⁰ Jøssingvitser 1945. s.77

¹³¹ Ramfjord, O. 1945 s. 36

Gjesten - himmelsk overrasket: -Har De virkelig svinesteik og jordbær med fløte?
Hovmesteren: - Nei, men vi synes det tar seg så festlig ut på matseddelen.¹³²

En siste vits, der matmangel, NS- hat og troen på en rettferdig og hevnjerrig Gud sauses sammen.

Mens sognepresten i X-by var ute og spaserte, kom en av byens borgere løpende:
- Har du hørt, sogneprest, sa han, at Hågensen (en av byens nazister) har kjøpt en grisunge som han har byttet mot ei stor sugge. Han hadde stort gjestebud i går. Og der var tyskere og andre. Og de åt grisestek og mesket seg verre. Men heldigvis var grisen full av trikiner. E'kje Gud god?¹³³

For denne vitsen er det klart at forteller og tilhørere utsatte seg for fare. Det samme kan sies om de som moret seg med «radiovitser».

5.2 «Nu er Norge stumt og stengt..»¹³⁴

Radioen viste seg å være et kraftig propagandamedium i den eterkrigen som skulle utspilles.

9. april 1940 startet BBC nyheter på norsk, og kunnskapen om dette spredte seg raskt. Det ligger utenfor oppgaven å omtale alle de vansker nyhetssendingene medførte, særlig knyttet til propagandaframstøt, der det var store sprik mellom det som ble meldt og det som faktisk skjedde. De norske sendingene fra London var populære. Fra august og frem til 10. september 1941 ble imidlertid radioer konfiskert over hele landet. Det ble aldri gitt noen begrunnelse for inndragningen, men myndighetene registrerte nok at folk heller lyttet til London Radio enn til det nazifiserte NRK. Som straff for utstrakt sivil ulydighet i forbindelse med kongens fødselsdag 3. august året etter, erklærte tyske myndigheter apparatene som beslaglagt. Høsten 1942 utstedte tyskerne en forordning som ga dødsstraff for å lytte på sendingene fra London. En skremmende bestemmelse som ikke fratok folk med radio anledningen til å lytte. Det skal legges til at ingen ble henrettet som følge av kun radiolytting.¹³⁵ Det er å merke seg at alle radiovitsene går ut på det samme: man fleipet med nazistenes fåfengte forsøk på å avsløre ulovlig radiolytting eller på å få tak i radioapparater som ikke var innlevert. Den første radiovitsen stammer fra tiden før forbudet, og er et sarkastisk svar på et spørsmål, et svar det var vanskelig å straffe noen for.

¹³² Ibid. 1945 s. 14.

¹³³ Ibid. 1945 s.103

¹³⁴ Lyrikeren Gunnar Reis Andersen skriver fra sin utlendighet i Sverige under krigen diktet «Da de tok radioapparatet fra oss» der siste vers lyder: «Nå er Norge stumt og stengt.// Men om landet tier,//er en skjult antenne hengt//over fjell og lier,-//Norges nakne nerve, blank// på en vilje, fri og rank!» Reis-Andersen, Gunnar: *Dikt fra krigstiden*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 1945. s. 41.

¹³⁵ Dahl, H.F. og Bastiansen H.G. 2000.s. 142.

I den tida under okkupasjonen då me endå fekk ha radioapparatene i fred, kom to tyskarar inn i eit hus på landsbygda, der kona nettopp satt og høyrde på «nyhetene frå London». Tyskarane likte sjølvstund ikkje dette, og den eine sa: - Det sømer seg ikkje for gode nordmenn å høyra på desse propagandanyhetene frå London. - Nei, eg veit det, svarta kona, men eg har så lenge høyrte at Tyskland ville ta England, og nå ventar eg kvar dag at eg skal høyra Hitlers stemme frå London.¹³⁶

Denne vitsen er også gjengitt i en dansk vitsesamling. Når jeg tar den med, skyldes det at de danske samlere skriver:

Ikke minst i Norge indgik den bitende humor som et led i kampen mod undertrykkerne. Mange af vittighedene naaede frem til Danmark og blev her tilpasset efter danske forhold¹³⁷

I «Dette er London» skriver Hans Fredrik Dahl:

Også NS-medlemmer, som fikk beholde sine radioer etter inndragningen høsten 1941, lyttet etter flere rapporter å dømme på London i stor utstrekning. Øksnevad brukte dette som retorisk effekt i enkelte av sine taler, som i blant henvendte seg til forædrene direkte, og regjeringen kunne offentliggjøre sine tiltak mot landssvikene i trygg forvisning om at de nådde frem til rette vedkommende (...) Nazistene fikk beskjed om sitt straffeansvar mens nordmenn fikk info om torturens alvor.¹³⁸

Poenget i neste vits går igjen i flere av vitsesamlingene: nazister lytter ulovlig til sendinger.

Two old friends met in a queue (probably on the occasion of the half-yearly ration of meat). – It is a long time since we met, said the one. Won't you visit me this afternoon. If you come before half past seven you can get the news bulletin. – Sss, said the friend, alarmed, somebody might hear you; which in fact, anybody would, because the man had spoken at the top of his voice. The same evening the two friends sat before the fire, talking of this and that. Just before half past seven the police arrived. – Was it correct, the police sternly asked, that guests were invited to listen to the wireless here? That was correct. – Well, said the police, fumbling with their weapons. – It is not the time yet, pointed out the host. A minute later gave the host the sign. He kicked aside the carpet and laid his ear to the floor. The police followed his example and could hear the well-known voice of the Norwegian broadcaster in London, Mr. Øksnevad. - Who occupies the floor below, thundered the police? A member of the Hird, answered the host, with a smile.¹³⁹

Man kunne vanskelig anmelde nazister for ulovlig radiolytting, men ved å sette ut rykter om at det forekom hos gode jøssinger, var man sikker på en reaksjon, og resultatet var som man håpet, det kunne skape problemer for en forhatt nabo.

Angiverne hadde det travelt. En dag kom det en anonym melding om at en navngitt person hver kveld kl 1930 lyttet på London. Fem minutter over halv åtte kvelden etter

¹³⁶ Jøssingvitser, 1945 s. 121.

¹³⁷ Andersen, Edward og Clausen, Edward: *Dansk Humor*. Westermann. København 1945. S. 17.

¹³⁸ Dahl, H.F. 1978 s. 234/235.

¹³⁹ Thomsen, Per. 1945. Medlemmer av NS fikk beholde sine apparater under forutsetning av at de ikke lyttet til fiendtlige stasjoner.

sto en statspolitimann i angjeldendes stue. Og der så han en mann i rullestol som satt og lyttet ivrig til sin kone som leste høyt for ham – av Jack London.¹⁴⁰

Her forsterkes situasjonen, et forbud der en tvilsom rett skal håndheves av en politimann, en statspolitimann til like, på bakgrunn av stygg sladder i form av en anonym melding. Og på den annen side – formentlig en jøssing, til og med i rullestol, i en kulturell hyggestund i familiens skjød med en boklesende hustru. Motsetningene løfter vitsen. Makt mot ånd.

En siste vits der utgangspunktet er en melding om ulovligheter:

En dag ble det meldt til nazilensmannen i Ringsaker at det var en «Folkemottaker» på et sted i Ringsaker åsmark. Lensmannen fór av sted alt han kunde, og da han kom til det oppgitte sted viste det seg at det var jordmora som bodde der.¹⁴¹

Det er et spørsmål om omfanget av radiolytting var en av flere krigsmyter som vokste frem etter krigen. Visst var det mange som hadde stukket unna en mottaker, men det ble levert inn 538 000 apparater. Hans Fredrik Dahl anslår i flg. Guri Hjeltnes at det var totalt ca 600 000 apparater i landet i 1941.¹⁴² Det innebærer at det kan ha vært rundt 60 000 apparater som ikke ble innlevert. Det var ikke mulig å få kjøpt radio dersom den man hadde gikk i stykker, og man fikk ikke kjøpt radiodeler fra høsten 41 til krigens slutt. Når det samtidig anslås at 54 651 medlemmer i NS fikk anledning til å beholde apparatene sine,¹⁴³ så må enten anslaget over antall apparater være satt for lavt, eller så må forestillingen om omfanget av bortgjemte mottakere være basert på en myte. Vi var 3 millioner mennesker i landet, og om fordelingen av radioer var jevnt fordelt, så hadde hvert femte NS medlem radio, dvs noe i overkant av 10 000 radioer som ikke ble krevd innlevert. Det innebærer at mindre enn 50 000 apparater kunne ha vært stukket unna. Det dreier seg da om under ett apparat pr. nesten 60 mennesker. Guri Hjeltnes skriver: «Radiolytting ble en folkesport og en nasjonal, patriotisk handling. En gigantisk kollektiv ulydighetsaksjon.»¹⁴⁴ Hvor gigantisk ulydighetsaksjonen var er uklart, men forestillingen om dette levde lenge etter krigen.

På samme måte som med vitsene gikk nyheter fra London fra munn til munn under resten av krigen, fra den i omgangskretsen som hadde en mottaker gjemt unna, og videre til de som ble definert som «gode norske menn».

¹⁴⁰ Mr. George 1945 s. 23.

¹⁴¹ Karikaturen 1945 s. 3.

¹⁴² Hjeltnes 1986 s. 194.

¹⁴³ I flg. Dahl, H.F, Hagtvatn B, og Hjeltnes G. 1982 s.125.

¹⁴⁴ Hjeltnes G. 1986 s. 149.

6 ANALYSE II. ANTAGONISTENE

Hvordan skaper man en forestilling om “de” og “vi” gjennom tekst? Vitsefortellerne gjør det ved å presentere antagonistene, «de» som fienden. Og der “vi”, vitsefortellerne og den i vitsen som avleverer en treffende replikk, fremstår som representant for et nasjonalt fellesskap, bærere av moral og kunnskap. Når man tegner et tydelig og negativt bilde av antagonistene, så fremstår bildet av protagonisten som klarere og positivt. Det at tyske og norske nazister settes på plass i vitsene, forsterker vi-fellesskapets overtak – i tråd med overlegenhetsteoriens sentrale teser. En viktig aktørgruppe er derfor de som er fremstår som offer for latter og ironiske replikker. Dersom vitsefortelling under krigen er å anse som en form for motstand, vil innholdet i vitsene kunne si noe om grad av motstand og – i det minste- hvem som ble anerkjent som motstander.

6.1 Navngitte NS-medlemmer

Jeg vil først gi et kort riss av antagonistene. NS er et av de partier i verden man vet mest om. Krigsoppgjøret med sitt omfattende arkiv med 92 000 navn på mulige krigsforbrytere og kollaboratører, lister bl.a. 54 651 medlemmer i NS. Oppsummert kan man si at det var et utpreget middelklasseparti, 30% av medlemsstokken var under 35 år, og 15% av medlemmene meldte seg ut i løpet av krigen.¹⁴⁵ Partiet sto sterkt i byene, svakt på Vestlandet. Eksempelvis var Sør-Vestlandet den landsdel som i følge professor Stein Rokkan utgjorde den tradisjonelle motkulturens kjerneområder, der de kjempet for målsak, avholdssak og lekmannsbevegelse. Dette var geografiske områder som lenge hadde trukket grenser mot et sentrum. Ser vi på NS og dets geografiske nedslagsfelt er det klart at Sør-Vestlandet sto i en særstilling, der en rekke kommuner og bygder praktisk talt manglet nazister, og der motstandsbevegelsen sto sterkt.¹⁴⁶ Det som ellers preget partiet ideologisk var en mistro til demokratiet. Førerprinsippet sto sterkt. NS hadde en romantiserende holdning til en gloriøs fortid, med vikingsymboler og naturdyrkelse. I deler av partiet sto dessuten rasetenkningen sterkt.

¹⁴⁵ Informasjonen hentet fra Dahl, Hans Fredrik, Hagtvedt, Bernt og Hjeltne, Guri: *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933- 1945 i tekst og bilder*. Pax Forlag 1982. kapittel 9.

¹⁴⁶ Rokkan Stein: «Geografi, religion og samfunnsklasse: Kryssende konfliktlinjer i norsk politikk». *I Stat, nasjon, klasse*. Det blå bibliotek. Universitetsforlaget. Oslo 1998.

Blant vitsene jeg har gjennomgått, dreier noe rundt 75 stykker seg om navngitte norske nazister. 42 av vitsene omtaler Quisling, 7 dreier seg om propagandaminister Gudbrand Lunde. Ellers er forfatteren Knut Hamsun, politipresident Jonas Lie, “statsråd” Sverre Riisnes i Justisdepartementet og statholderen Charles Hoff blant de som omtales. Lederne i NS fikk ikke bare vitser rettet mot seg, men flere fikk også negative tilnavn blant folk.

Politipresidenten fikk tilnavnet «Judas» Lie, lederen av Hirdstaben, Orvar Sæther, fikk tilnavnet «Virvar Sæter». Riksleder i NS kvinneorganisasjon Olga Bjoner gikk under navnet «Riksrøya». Propagandaministeren Gudbrand Lunde ble omtalt som «Tale-Gudbrand», og lederen av NS fikk tilnavnet «Vidkjent Usling» osv. Den folkelige kreativiteten var stor. Jeg vil begrense omtalen av ledere i NS til å omtale Gudbrand Lunde og Vidkun Quisling, og starter med en håndfull vitser om Quisling, som et symbol på den ene siden i et polarisert, okkupert land, der Kong Håkon kom til å stå som symbolet for den andre siden. Vitsene om Quisling kan tematisk deles i tre hovedgrupper: 1) Avsky for forræderen¹⁴⁷, 2) Quisling - en mann uten støtte i folket, og 3) en mann med sviktende realitetssans. Avskyvitser om forræderen er det flest av.¹⁴⁸ Et eksempel kan være:

Quisling kommer inn i foredragssalen. Alle reiser seg, gjør hilsen og sier i kor: VI ER FOR QUISLING. Quisling bukker, hilser og sier: Jeg er for eder!¹⁴⁹

Vitsen kan være et eksempel på hvor enkle mange av vitsene er. Quisling innrømmer her ubevisst at han er forræder, og vitsen er nedtegnet av en skolepike i en notisbok, noe den i all sin enkelhet bærer preg av. Gleden over at man ved å vri på en setning kan fremføre et klart budskap, overskygger mangel på raffinement og dybde i mange av vitsene.

Avskyen kom også til uttrykk på andre måter:

En søndag sommeren 1941 ble det holdt barnedåp i en kirke i Nord-Trøndelag et sted. Det første barnet, en gutt, ble døpt “Vikdkun Adolf”. Da presten spurte hun som bar det neste barnet, svarte kona; - Hain ska’ het Håkon, men først ska’ det skiftas vatn.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Ragnvald Blix karikaturtegning av Quisling på besøk hos Hitler, der han løfter hånda til hilsen og sier: “Jeg er Quisling”, hvorefter svaret fra mottakende offiser lyder: Ja vel, men hva er navnet?”, gjengitt i Kjell Hjernes bok *Blix Verdenspolitikken gjennom 50 år i karikaturens speil*. Aschehoug & Co, Oslo 1982, s. 129, fant tidlig vegen til vitsesamlinger og er gjengitt i *Karikaturen nr. 1*. 1945 s. 3, uten tegning eller henvisning til Blix (Stig Høøk). Quisling ble etter hvert et internasjonalt begrep som betydde “forræder”: “En franskmann som lå på tvangsarbeid i Nordland kom bort til en norsk kollega og spurte: “Hva heter deres quisling? Vår heter Laval”. (Bø, F. 1945 s.31).

¹⁴⁸ Mange oppfattet nok Quisling som en forræder, selv om få var klar over at han allerede i juni 1939 var i Tyskland og snakket med riksleder for NSDAPs utenrikspolitiske kontor, Alfred Rosenberg om et samarbeid, og at han i desember samme år lovet Hitler å stille seg til disposisjon ved en eventuell tysk besettelse av Norge. Hva folk hadde registrert var imidlertid at han den 8. april 1940 oppfordret regjeringen Nygaardsvold til å fratre, og dagen etter, den 9. april 1940, satte han seg selv inn som landets nye statsminister.

¹⁴⁹ Sølvi M. Larsen, i Norsk Hjemmefrontmuseums eie. (NHM 940.5443).

Hverken partiet eller Quisling var stuerene i alle kristne kretser.¹⁵¹ Som tok igjen på sin måte:

Det var i krigens dager, den gang «biskop» Kvasnes var prost. En gammel kone som lå for døden, sa til sin mann: - Du Ola. Når eg e døde, så vil eg ikkje ha någon naziprest til å lesa øver meg. Og hvis du ikkje får någon a'en, så sett meg inn på fryseriet te krige e slutt.¹⁵²

Jødeforfølgelser og tvangsnazifisering i skolen førte bl.a. til at biskoper og prester la ned sine embeter i 1942. Men allerede 28. oktober 1940 dannet kristen-Norge en felles front mot nazistene, ledet av våre den gang 7 biskoper. Sakrale handlinger skulle ikke tilsmusses:

Tyskerne var kommet til Gjesdal og forlangte hus. De ville ha begge bedehusene og skolen. Lensmann Søyland skulle prøve på å berge noen av lokalene og tyskerne gikk med på at de skulle gi avkall på det ene bedehuset. Men da måtte de forplikte seg til å be for tysk seier, sa tyskerne. – Dokker får heller ta begge, sa Søyland, så kan dokker be sjøl.¹⁵³

Kirkekampen mellom det lavkirkelige og det høykirkelige Norge, som langt på vei hadde splittet folket og kirken i årtider, ble midlertidig begravet. Noe viktig sto på spill, og da var det mer som samlet gode nordmenn enn som skilte.

Det andre temaet dreier seg om manglende oppslutning om Quisling¹⁵⁴.

Quisling gikk aleine en dag på gaten. Så møter han en bekjent som spør: hvorfor går du helt alene? Hvor blir det av tilhengerne dine? Quisling svarer: Skolen har ikke sluttet enda.¹⁵⁵

Vitsen synes å vise til at det var “unghirden”, (guttehirden, gjentehirden og småhirden) som var Quislings viktigste tilhengere. En tolkning kan være at de viktigste tilhengerne var barn - som ikke visste bedre. Som tidligere vist var innslaget av unge mennesker i partiet relativt stort. Flere vitser viser til at Quisling ikke hadde rare oppslutningen:

Da Nasjonal Samling hadde overtatt “regjeringsmakten” kom tyskerne med krav om svimlende beløp til die Wehrmacht. Selv Quisling syntes dette gikk for vidt og forsøkte seg med en svak protest, hvortil de tyske myndigheter svarte: - Hvis De ikke går med på bevilgningen, trekker vi de tyske tropper ut av landet. Beløpet ble omgående stilt til disposisjon¹⁵⁶

¹⁵⁰ Jøssingvitser, 1945 s. 30).

¹⁵¹ Religionshistorikeren Terje Emberland slår fast at nyhedendom i perioder sto sterkt i deler av NS. Emberland T: *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*. Humanist forlag, Oslo 2003.

¹⁵² Jøssingvitser 1945, s.126.

¹⁵³ Ibid, s. 123.

¹⁵⁴ Poenget er brukt som tittel på Sverre Hartmans bok om Quisling: *“Fører uten folk”*. Tiden, Oslo 1970.

¹⁵⁵ Sølvi Larsens notisbok

¹⁵⁶ Ramfjord, O. 1945 s.12.

Vitsen har flere temaer: For det første søker den å vise at Quislingsregjeringen var en marionettregjering, der tyskerne holdt i trådene og at nazistene og Quisling sprellet på bestilling.¹⁵⁷ Som det fremgår fremfører han en svak protest. Inntrykket fra krigstiden, var at det ikke var mulig for Quisling å hevde noen form for selvstendighet. Bildet man hadde var at han var en lojal støttespiller for Hitler og Reichskommisar Terboven.¹⁵⁸ Historikeren Hans Fredrik Dahl modererer dette inntrykket i en artikkel.¹⁵⁹ Det annet punkt er knyttet til at tyskerne suger ut det som er av ressurser i Norge.¹⁶⁰ Det tredje poeng er trusselen om å trekke tropper ut av landet. Quisling, som av engstelse for hvilken straff han og NS ville få uten støtte fra tyske tropper, gir etter.

Engstelsen for hva som vil skje når Tyskland har tapt krigen er også utgangspunkt for en vits gjengitt på ulike måter i samlingene:

For å skaffe til veie en høyst påkrevd medlemsøking for NS har Quisling etter forlydende kunngjort at alle som innen en fastsatt tid skaffer 3 nye medlemmer, skal få en storartet premie. De skal slippe fri for sitt eget medlemskap.¹⁶¹

I en av variantene skulle den som skaffet 10 nye medlemmer også få skriftlig bekreftelse på at han aldri hadde vært medlem, og den som skaffet 15 medlemmer skulle i tillegg få et kort opphold på Falstad eller Grini.¹⁶² Her var det ikke nok at man var “nøytral”, men skulle gis en god plass i motstandshierarkiet som “god jøssing”.

Etter Tysklands angrep på Sovjetunionen var det mange lunkne nazister som så hvordan det hele kom til å ende, og som fant det tryggest om de kunne komme seg ut av partiet. Som vi skal se seinere varslet regjeringen i London at det ville bli et rettsoppgjør også for passive nazister som ikke meldte seg ut. Vitsen antydte en mulighet.

Når det gjelder det tredje punktet, sviktende realitetssans, så var Quisling før krigen kjent for å være en intelligent mann. Han gikk ut av gymnaset som preseterist, og som nummer èn i sitt

¹⁵⁸ Dette anskueliggjøres i en vits nedtegnet av Sølvi Larsen: «Veit du hvorfor Quisling reiser til Tyskland? – Han må fornye månedskortet». Quisling oppsøkte Hitler en rekke ganger bl.a. for å søke støtte i maktkampen med Terboven, bl.a. i juli 1940, 16.08.1940, 04.09.1940, 12.02.1942. Siste besøk var i januar/februar 1945. Voksø, Per og Berg John: *Krigens Dagbok. Norge 1940-45. Det Beste. 1984*

¹⁵⁹ Dahl, Hans Fredrik: “Faktoren Quisling” i Norsk historie. Innlegg på HIFO-konferansen på Sjusjøen i januar 1990. Gjengitt i: *Nytt lys på okkupasjonshistorien*. Den norske historiske forening, Oslo 1991. s.19.

¹⁶⁰ Inntrykket under krigen var at Norge ble sugd tom for penger og ressurser og at landet tapte stort på krigen, se bl.a. Aukrust O. og Bjerve P.J: *Hva krigen kostet Norge*, Oslo 1945. Andre har pekt på at bildet er mer nyansert, bl.a. Hjeltnes G: *Norge i Krig*. Bnd.5. “Hverdagsliv”, Oslo 1986. s.90 og s.92. Dette vil bli nærmere drøftet i kapittel 7.

¹⁶¹ Ramfjord, O. 1945 s. 68.

¹⁶² *Jøssingvitser*, 1945 s. 86.

kull på krigsskolen. Han hadde vært militærattache i Petrograd og Helsinki og vært Nansens medhjelper. Han hadde i tillegg vært forsvarsminister i regjeringene Kolstad og Hunseid. Det var følgelig vanskelig å fremstille ham som en undermåler, som man gjorde med “tyskertøsene” og delvis med medlemmer i Hirden og NS. Alternativet var å vise til “svak realitetssans”.

Quisling besøkte en gang et asyl for sindsyke. Pasientene som for anledningen er blitt instruert, står oppstilt på geledd, og ettersom Quisling passerer, strekker de armen fram og hilser “Heil og Sæl”. Øverst i geleddet står det en som ikke hilser. -- Hvorfor hilser ikke De? Spør Quisling. -- Nei, jeg er ikke gal. Jeg er vokteren. Svarer mannen.
¹⁶³

Igjen et arketypisk eksempel på en degraderende vits. Forestillingen om at kun gale mennesker kunne være nazister går igjen i flere av vitsene. I en tale på Stiklestadstevnet skal Quisling ha sagt:

-- Hvis jeg var jøssing og hadde forstanden i behold... Jublende bifall. ¹⁶⁴

En kontekstuell konklusjon kan være at mannen med rette var forhatt. Dette preger vitsene. Sett i ettertid kan mye av det som var skrevet om Quisling på trettitallet, og som stort sett var negativt, også ha bidratt. Dahl skriver:

Resultatet var en personforfølgelse fra sosialistisk og radikalt hold som faktisk savner sidestykke i vår historie. Eller hva skal man si om slike virkemidler i kampen mot en politisk motstander som fiktive referater av hans taler, bevisste injurier mot hans person, ustoppelig pressehets for at han som forsvarsminister i en tilspisse streikesituasjon satte ut vaktmannskaper for å beskytte usikrede våpenlagre – et skritt enhver forsvarsminister måttet ta. Forfølgelsen var i alle fall den styggeste Quislings offiserskollega Otto Ruge kunne huske, da han skrev til Quisling i anledning fratredelsen som forsvarsminister i 1933. Ruge var en nøktern bedømmer. ¹⁶⁵

Det var med andre ord etablert et klima for hat og forakt knyttet til Quisling allerede før hans statskupp den 9. april 1940. Og forakten og hatet ble ikke mindre i årene som fulgte. Etter krigen ble det rettet oppmerksomhet mot det enkelte NS-medlem og deres psyke. «Historien om Quisling blir en historie om et menneskes karakterutvikling, hans storhetsdrømmer og forfølgelsesvanvidd»¹⁶⁶. Vitsene kan ha bidratt til å forsterke inntrykket.

¹⁶³ Ramfjord. O. 1945 s. 50.

¹⁶⁴ Ibid s. 68.

¹⁶⁵ Dahl, Hans Fredrik. 1991 s. 15.

¹⁶⁶ Dahl H. F, Hagtvatn B. og Heltnes G.: 1982. s: 121.

Når det gjelder vitser der propagandasjefen, kulturminister Gulbrand Lunde omtales, så dreier de fleste seg om Lundes død. Lunde og hans kone omkom i en drukningsulykke i oktober 1942, da bilen de satt i trillet ut for en fergekai mens de ventet på å få kjøre om bord.

Vitsene kom umiddelbart: Jeg siterer fire hentet fra Ramfjord¹⁶⁷

To mann står og samtaler om ulykken med Lunde. Så spør den ene:

- Hvorfor tror du at ferjemannen stupte uti etter bilen?
- Han ville vel forvise seg om at bildøren var forsvarlig lukket.

Hvorvidt neste vits er en vits, en bevist eller uintendert trykkfeil i nekrologen om Lunde, vites ikke:

Asker- og Bærum Budstikke»: - Da meldingen om lykken kom, ble det stille.

Følgende vits er lagt til en barneskole:

Instruksjon fra en skoledirektør til et skolestyre: «Det må bringes på det rene hvilke klasser det var som ropte «hurra» da nyheten om Lundes død kom.

En siste vits om Lunde:

NS satte straks i gang arbeidet for å reise en bauta over Lunde. Fra en jøssing mottok komiteen dette forslag til inskripsjon: «Sic transit gloria Lundi» (Sic transit gloria mundi: slik forgår verdens herlighet).

Felles for disse vitsene er gleden over å ha blitt kvitt en av de mer evnerike av de norske nazistene. De uttrykker ingen stor humor, og må kunne karakteriseres som det som Freud kaller aggressive vitser.

6.2 Nasjonal Samling og sympatisører

Jeg har funnet rundt 120 vitser som direkte går på norske nazister, frontkjempere og hirdmedlemmer. Det er verd å merke seg at kun en håndfull vitser omhandler norske frontkjempere. Antallet er lite i forhold til den forakt det ble sagt at samtiden viste for de som frivillig meldte seg til slik tjeneste. Jeg har valgt å slå sammen og kommentere disse vitsene dels etter innhold og dels etter form.

- Vitser og kvikke replikker rettet direkte mot nazistene: 45 stk.
- Vitser som omhandler «tyskertøser»: 35 stk
- Vitser som omtaler nazistenes skjebne etter krigens slutt: 30 stk.

¹⁶⁷ Ramfjord, O. 1945 s. 31,

Mens tyskerne etter internasjonal lov om krigføring hadde visse rettigheter som okkupanter, fantes det ingen rett etter hverken norsk tenkning, i folkeretten eller i Hagkonvensjonen for femtekolonnister og kollaboratører. Hans Fredrik Dahl m.fl. skriver: ”De folkelige følelsene mot landsforræderne i NS var voldsomme og bitre i en grad vi i dag knapt kan forestille oss”.¹⁶⁸ Inntrykket som fra jøssinger ble søkt skapt, kan sees i sammenheng med Freuds begrep om degradering. Her var den ariske rases overmennesker redusert til infantile tomsinger. Noen små eksempler kan illustrere dette:

- Hva er det som går på landeveien og har 50 føtter men intet hode?
- ??
- 25 nazister.¹⁶⁹
-

En vits med samme tema:

Hva betyr dette S.S. som de norske «legionærene» bruker. Er det det samme som det tyske S.S.? - Nei, det er norsk. Det betyr «Sær-skolen».¹⁷⁰

Inntrykket man ønsket å skape var at nazister hadde mangelfullt utviklede sjelsevner. Hvorfor skulle de ellers slutte seg til Quisling? Bergsons overlegenheitsvitser er det mange av. Under en hirdmønstring stod en gammel kjerring og så på:

Nei, der kommer han Lars, der han Per osv. ropte hun.
-Kjenner De alle disse guttene? spurte folk.
-Ja, jeg har vært vaskekone på åndsvakeanstalten jeg, ser De, svarte hun.¹⁷¹

Et annet eksempel, der en NS ordfører fremstilles som relativt imbesil:

En NS-ordfører – en av de mest fattige i ånden – hadde fått noen hirdgutter til å luke kålåkeren for seg. Ut på dagen ville han inispisere arbeidet, og samtidig benytte anledningen til å belære guttene i deres samfunnsgagnlige arbeide. Under dette kom han inn på motsetningene mellom jøssinger og quislinger, og det lyktes ham da å vase seg inn i følgende billedspråk: - Ugresset i åkeren er jøssingene, og kålhodene ----.¹⁷²

Som tidligere omtalt ble nazister satt inn som ordførere i en rekke kommuner fra 1. januar 1941. Ikke alle var like egnet til oppgaven.

I et herredsting ett eller annet sted på landet sitter det omtrent like mange quislinger som jøssinger. Under behandlingen av en sak blir en av jøssingene sint på NS-gruppen og utbryter: - jeg tror forsyne meg at halve herredstinger er tullet! Ordføreren bruker

¹⁶⁸ Dahl H.F. m/fl. 1982. s.202.

¹⁶⁹ Ramfjord O. 1945 s. 58.

¹⁷⁰ Bø, F. 1945 s.30. Sær-skole var datidens folkelige betegnelse for skole for evneveike, tilbakestående.

¹⁷¹ *Jøssingvitser* 1945. s.27. En versjon av denne vitsen er gjengitt hos O.Ramfjord, 1945 . s. 45, der den eldre kvinnen hadde vært kokke på Bastøy i 30 år. Bastøy var som kjent et hjem for «vanartede gutter», ofte småkriminelle.

¹⁷² Ramfjord, O. 1945. s. 12.

klubba og sier med stor verdighet: - Dette er en fornærmelse, og hvis De ikke øyeblikkelig tar beskyldningen tilbake, vil forholdet bli anmeldt! -Javel, svarer jøssingen. Halve herredstinget er ikke tullet.¹⁷³

Historien er gammel, fra før krigen, da det også var strid i herredstingene, men vitsen fikk med den nye polariserte politiske situasjonen, ny vri og ny aktualitet.

Et siste eksempel på en vits der NS blir fremstilt som noe mindreverdige:

En bonde kom inn på toget hvor det satt en hirdmann i full stas.
– Ka e’du for noge fint? spurte bonden,- so har så møje snorar og knappar?
- Vet du ikke det? spurte hirdmannen. - Jeg er kremen av Norges ungdom.
– Å, e’ dette det di kadla krisekrem, sa bonden.¹⁷⁴

Et annet bilde som ble søkt tegnet var et NS fylt av halvkriminelle bøller:

Hirdmusikken kommer marsjerende på Karl Johan. En herre som er ute og spaserer med sin lille sønn, spør denne:
Hva sier musikken, Bjørn?
Bare- ramp, pappa, bare- ramp, bare-ramp, bare-ramp, pappa.¹⁷⁵

Det var ellers et fenomen at hverdagskriminaliteten steg kraftig under krigen, særlig knyttet til tyverier. Årsakene var bl.a. varemangel og rasjoneringer. Mørkleggingen kunne lette tyvenes arbeid. Line Esborg skriver:

Det oppsto en situasjonsbestemt samfunnsmoral. Det vil si at konteksten og relasjonen mellom mennesker ble bestemmende for normbruddets karakter og hvilke handlinger som ble oppfattet som riktige eller gale. (...) ..det å stjele fra «de andre» ble nærmest regnet som en patriotisk handling.¹⁷⁶

En vits kan illustrere poenget:

Hos en gårdbruker i Stange, som var kjent for sine nazistiske tilbøyeligheter, ble en stor saubukk stjålet og tyvslaktet. De fant igjen skallen og skinnet oppe i et steingjerde. Skinnet var forsynt med en plakate med følgende tekst: «Falt i kampen mot bolsjevismen»¹⁷⁷

Etter at Tyskland brøt vennskapspakten med Sovjetsamveldet og gikk til angrep på landet 22. juli 1941, ble bolsjevismen regnet som hovedfiende, noe man så igjen i en rekke rekrutteringsplakater for å verve frontkjempere til aktiv kamp. Her snur vitsen teksten i plakatene mot nazistene. En god NS- tilhenger, i form av en vær, hadde gjort en innsats for det storgermanske riket og falt i kampen. Det patriotiske poenget vendes.

Bolsjevikene/jøssingene hadde vunnet over en nazist. Tyveriet kunne betraktes som et lite

¹⁷³ Ibid. S. 46

¹⁷⁴ *Jøssingvitser* 1945, s.12

¹⁷⁵ Ramfjord, O. 1945 s. 96.

¹⁷⁶ Esborg, L.1995 s.9/10.

¹⁷⁷ Mr. George, 1945 s. 21.

motstandstiltak. Og da kunne også de mest lovlydige flire av vitsen. Og delta i det påfølgende måltidet.

Magne Skodvin skriver i *Norges Krig*:

Det spørres om han (Quisling) ble helt klar over hvor skrøpelig stoff NS alt i alt var gjort av. (...) og han (Quisling) manglet den virkelighetssans som skulle til for å erkjenne at kadrene var tomme eller for en stor del ble fylt av medløpere eller mindreverdige.¹⁷⁸

Etter krigen ble det nedsatt et utvalg av fagfolk som fikk i oppdrag å kartlegge forekomsten av psykiske lidelser blant nazister. Professor Ørnulv Ødegård koplet 26 000 navn i psykoseregisteret fra tidsrommet 1926 til 1940 med medlemsregisteret til NS, med i underkant av 60 000 navn, og mente å finne en overhyppighet av psykoser i NS på 33%, og størst der psykosene var preget av en avvikende personlighet. Han fremsatte også en hypotese om at omfanget av lettere sinnslidelser var større innenfor NS enn i resten av befolkningen.¹⁷⁹ Inntrykket vitsene gir, kan tyde på at Ødegård var helt på linje med en gjengs folkelig oppfatning.

Det er interessant å se at Guri Hjeltnes i «Norge i Krig», med Magne Skodvin som hovedredaktør nesten 40 år seinere skriver om nazistene:

NS-folk ble i sin tid gjenstand for psykologiserende dommer, ut fra datidens behov for enkle og klare grenseoppganger. (...) Men en sammenrasket gjeng «lykkejegere» var NS ikke. (...) Den relativt brede tilstrømning NS fikk, viser at vi ikke kan redusere partiet til forhutlede fantasier og et psykiatrisk- og dermed ufarlig- fenomen.¹⁸⁰

Man har på noen år, og tuftet på forskning, beveget seg vekk fra krigstidens og vitsefortellernes bilde av nazistens evnenivå.

¹⁷⁸ Skodvin M. i *Norges Krig 1940-1945*, 1948 s. 592

¹⁷⁹ Professor Nils Johan Lavik i «Psykiatrien og den annen verdenskrig- refleksjoner 50 år etter» I Stein Uglevik Larsen (red): *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Universitetsforlaget, Oslo 1999 s. 82/83. Lavik er kritisk til metodebruken i Ødegårds fremstilling. Ørnulv Ødegård var direktør for Gaustad sykehus fra 1938 til 1972. Hentet fra: http://snl.no/Ørnulv_Ødegård

¹⁸⁰ Hjeltnes G, bnd. 5. 1986s. 245.

6.3 “Tyskertøser”¹⁸¹

Samlingene har 35 vitser som handler om de såkalte tyskertøser. Mytene om tyskertøsene var mange og seiglivede. Fire myter har stått sentralt: 1) Jentene var stygge. 2) De var ofte mindre begavet. 3) De var prostituerte, og 4) Den «kalde skulderen» fungerte, dvs de var få.

Ser vi på den siste myten først så har Dag Ellingsen tilbakevist myten ettertrykkelig.

Bakgrunnen var at Toralv Øksnevad i London Radio sier:

Den første parole som sa: “Frys dem ut!” den har vært det grunnleggende bud med hensyn til vårt folks holdning til okkupasjonsmakten. Det har vært et meget, meget hardt press på tyskernes nerver når det ikke har lyktes dem å få noen personlig kontakt med dem som tenker norsk”¹⁸²

Øksnevad antyder at en prosent av kvinnene var tyskertøser. Ellingsen viser ved et kort regnestykke at dette ville betydd at det fantes ca 400 tyskertøser totalt i landet.¹⁸³ For de fleste var det klart at dette ikke kunne stemme. Myten var skapt for å styrke motstandsviljen. Vi samarbeider ikke med tyskerne og kvinnene har gått forran. Det er uklart hvor mange kvinner som fant seg en tysk venn under krigen. Tallene har variert fra 30 000 til 100 000 kvinner.¹⁸⁴

Ser vi på vitsene så går mytene igjen som en underliggende struktur. I tillegg kom en ny myte: straffen hører jøssinger til.

Formaningene tok ulik form, men budskapet var tydelig: det er en skam å omgås tyskere:

En prominent Oslo-lassis gav en gang fulltonende uttrykk for sine følelser overfor damer som var gått “tysken i vold”. Han sto på Jernbanetorget en kveld like etter 9. april og så sin bestevenninne komme ut fra et hotell sammen med en tysker. Hun lot til å synes at det hele var i skjønneste orden og vinket freidig og smilende til sin norske venn. Han satte auene i henne og så sa han: “Smiler du au, ditt beist? Gå heller hjem og heis buksa di på halv stang!”¹⁸⁵

¹⁸¹ Ser vi på jøssingvitsenes omtale av norske kvinner med tyske kjærester, så var begrepsbruken stygg. “Tyskertøser”, “feltmadrasser”, “lustwaffe” og andre mindre flatterende omtaler går igjen. Det er med ulyst jeg velger å bruke begrepet “tyskertøs” gjennom oppgaven, begrunnet i at dette var den mest brukte betegnelsen den gang.

¹⁸² Talen ble holdt 27.februar 1944. Øksnevad, “stemmen fra London”, ledet de norske sendingene som på folkemunne ble kalt “London Radio”. (Øksnevad, Toralv: *Det lå i luften*. Aschehoug & Co. Oslo 1946. s.335).

¹⁸³ Ellingsen, Dag, Warring Anette og Bjørnsdittir Inga Dóra: *Kvinner, krig og kjærlighet*. Cappelen Forlag. Oslo 1995 s.18.

¹⁸⁴ Terje A. Pedersen gir en god begrunnelse for at tallet kan være så høgt som 100 000. Pedersen, Terje A. 2006. s. 12.

¹⁸⁵ Bø, F. 1945 s. 28.

Moralen og budskapet synes å være at selv en lassiss har mer moral enn en tyskertøs. Parolen var at man ikke skulle fraternisere med fienden. Dette var noe alle forsto. Selv barn:.

To småjenter satt og lekte. Da sa den ene:

- Har katta deres fått unger nå' a?

- Nei, de' har a ikke, de'!

- Jo det har a det så, for mora mi sa de'

- Det er løgn! sa den andre småjenten, kom her så skal vi høre å mora mi sier!

Hun ropte opp til 3dje etasje så det ljomet:

-Mor! Er visst det sant at katta vår har flyi me' tyskerane?¹⁸⁶

De fleste steder i landet ble det sett som en skam for en kvinne bare å bli observert med en tysker. En av Esborgs informanter sier det slik:

Det var en fare med å ha tyskerne så like inn på seg, så vi unge jentene måtte ta oss i vare og ikke ha omgang med dem. Demonstrasjon av nasjonalt sinnelag for oss var i første rekke å undgå omgang med NS- folk og tyskere.¹⁸⁷

De fleste av vitsene tegner et bilde av dumme og uopplyste jenter. Og særlig manglende språkkunnskaper harseleres det med:

I Trondheims gater gikk det to slike tankeløse vesener og promenerte, mens de underholdt hverandre med sine erobringer blant de fremmede makter. – Du, sa den ene, kæm syns du best om? Hain “Danke Schön” eller hain “Auf Wiedersehn”.¹⁸⁸

Manglende tyskkunnskaper var nok et faktum. En undersøkelse av Helle Jørgensen om jentenes bakgrunn viser at få hadde utdanning ut over folkeskolen.¹⁸⁹

Ni av de 34 vitsene omhandler barn med tyske soldater. Også ungene fikk unngjelde i vitsene:

En 13-åring er ute å kjører med sin lille søstersønn, en tyskerunge. Da den lille begynner å skrike blir gutten sint. I det samme kommer det en tropp med tyske

¹⁸⁶ Mr. Georg.:1945 s. 28.

¹⁸⁷ Esborg, L. 1995 s. 86. Selv mange år etter krigen var dette et sårt emne. I 1948 ble det utgitt en bok under pseudonymet O.Nordmann. (pseudonym for Steffen Hammer): *Grønn var min ungdoms gren*. Alb. Cammermeyers Forlag. Oslo 1948. I boken gjengis et fotografi av to unge jenter i samtale med to tyske soldater, og underskriften lød: “Freude durch Kraft 1940-45”. En ung pike oppsøkte forlaget og fortalte at hun og en venninne hadde blitt stoppet av tyskerne og spurt om veien. Dette hadde de svart på. Nå var hun svært ulykkelig over at bildet hadde havnet i en bok og at møtet og bildet kunne misforstås. Forlaget viste stor forståelse for den uheldige situasjon piken var kommet i. Boken ble umiddelbart trukket tilbake fra butikkene, og ny utgave utsendt, der fotografiet var erstattet av en tegnet illustrasjon. (Arthur Thuesen: *Beslaglagte og supprimerte bøker vedrørende Norge*. Oslo 1960 s.104).

¹⁸⁸ Mr. George.:1945, s.18. En vits jeg husker sirkulerte tidlig på femtitallet, men som jeg ikke har funnet igjen i noen av vitsebøkene, omhandler ei jente som slår opp med sin tyske venn på denne måten: “Jeg libe de'kke lenger. Jeg libe einen anderen unteroffiser fra Shcampen Schule, så visst du veist det”. (Tyske soldater var i en periode innkvartert på Kampen skole i Oslo).

¹⁸⁹ Jørgensen, Helle: *Norske kvinner og tyske soldater. En undersøkelse av kvinner fra Alta, Tromø og Lavik som var sammen med tyske soldater under annen verdenskrig*. Masteroppgave i historie. UIT, 2006

soldater marsjerende. Da sier 13-åringen til den lille: - Å holl kjeften på deg! Se heller på alle onklane dine!¹⁹⁰

Her er det ingen individuell vurdering. Alle er fiender, fienden er i slekt, og ungene er også å regne som tyskere:

De barna tyskerne fikk med norske tøser kaldtes i Oslo “halve bayere.”¹⁹¹

Noen få av vitsene tegner et litt annet bilde av jentene. Et par eksempler kan gis:

En såkalt “feltnadrass” er kommet tilbake fra den tyske fødselsklinikken i Oslo, hvor hun har fått barn med en tysker. Hun beretter til en venninne: - Vi var 35 som lå der, og vi hadde det greit. – Og vet du, det var en som var NS, men henne snakket vi ikke med.¹⁹²

Vi kan lett definere dette som det Freud kaller “en naiv vits”. På den annen side viser det at jentene skilte mellom det å ha en tysk kjæreste og det å være nazist. Man ville ikke ha noe med fienden å gjøre og fienden ble situasjonsbestemt definert som norske nazister, og der en a-politisk tysk soldatvenn ikke var en del av definisjonen. I ettertid har det vist seg at et lite mindretall av jentene var med i NS.¹⁹³

To jenter går sammen med tyske soldater. En eldre dame kommer forbi og sier:
- Dere burde skamme dere!
Den ene jenten svarte:
- Ta det rolig. Vi er syke begge to.¹⁹⁴

Vitsen har to sider. For det første en uklar henvisning til at tyskertøsene kunne være prostituerte, (anstendige kvinner fikk ikke kjønnssykdommer), samtidig som svaret antyder at de bidro i kampen mot okkupasjonsmakten på sin litt spesielle måte.¹⁹⁵

Kun to av de 34 vitsene omtaler hårklipping av jentene og hevnmotiver.

En ung dame som var småforlovet med en nordmann hadde plutselig en dag vist seg på gaten sammen med en tysk løytnant. Dagen etter ringte det på telefonen hos henne. Det var forloveden. ”- Hallo, er det deg, Lill”? “- Ja”. “- Du, kom bort i Frognerparken litt da! Vil gjerne snakke med deg”. “-Dessverre du, jeg er ikke riktig

¹⁹⁰ *Jøssingvitser* 1945 s. 31.

¹⁹¹ Karikaturen 1945. s. 3. Referansen er åpenbar: dels til tyske soldater (fra Bayern) og dels til det populære ølmerket Bayerøl, der halvflaskene ble solgt under navnet ”halv bayer”.

¹⁹² Ramfjord, O. 1945 s. 20.

¹⁹³ Jørgensen, Helle: 2006

¹⁹⁴ Ramfjord, O.1945, s. 26.

¹⁹⁵ Mange av jentene hadde pådratt seg ulike veneriske sykdommer. Det ble rapportert at 1 av 3 kvinner som etter krigen ble internert på Hovedøya hadde en form for kjønnssykdom.

bra. Jeg har hovne mandler og sånn”. “- Ja men det passer utmerket det! Så klipper vi mandlene også.”¹⁹⁶

Hovedbudskapet i vitsene synes å være at anstendige kvinner, med æren i behold, og med normalt godt omløp i hodet, blir ikke kollaboratører. Og blir man det, så vil det følge en passende straff.¹⁹⁷ Man skulle møte okkupasjonsmakten med kulde og distanse. Men fungerte dette? Det ligger både et maktaspekt og en kulturell mytologisering i denne brennemerkingen av kvinnene. De registrerte godt at omgivelsene ofte mente at de symboliserte kollaboratøren, mens menn var symbolet på motstand. I en kulturhistorisk sammenheng brøt de med gamle og hevdvunne tabuer, normer for høvelig atferd for kvinner. Og de merket nok den sosiale utfrysning. Forskerne Simonsen og Ericsson skriver at i tiden rundt den 2. verdenskrig ble kvinner som hadde et seksualliv utenfor ekteskapet, stemplet som “tøser”. Innlot de seg med fienden, ble de i tillegg sett på som forrædere og en trussel mot den etablerte orden.¹⁹⁸ At norske jenter foretrakk tyske soldater ble av mange menn sett som en ydmykelse. Først taper de krigen, så mister de jentene. Til samme fiende.¹⁹⁹ Man likte det ikke.

Og når jentene så foretrakk en tysk soldat, ble mytene etablert: Jentene var tanketomme og ofte mindre begavet. De visste ikke bedre, forsto ikke hva som sto på spill, og fulgte sine drifter. Den andre varianten presenterte jentene som så stygge at ingen ville ha dem. Skulle de få seg en kjæreste måtte han finnes på bunn av alle anstendighets- og moralskalaer. Den tredje varianten gikk ut på at de var prostituerte med kjønns sykdommer. I alle tilfeller kvinner som ingen god nordmann ville ha befatning med. Man kunne på et vis ikke bestemme seg for hvilken argumentasjon som var best. (Eller verst).

Argumentet om stygge kvinner er naturligvis umulig å verifisere. Det vi vet er at de oftest var ganske unge. Stort sett fra 15 til 25 år gamle.²⁰⁰ De var med andre ord i en utseendemessig attraktiv alder.

¹⁹⁶ Finn Bø skriver: Ved siden av selve ”N.S” var disse jentene den største skampletten på Norge i denne tiden.(..) Uansett opprinnelse og stand vil de alle sammen være hjemfalne til evig og nådeløs forakt” (Bø,F.1945 s.24)

¹⁹⁷ Arne Skauen skriver at selv plankebaroner (de “stripete”) vil frakjenne seg et hvert slektskap med tyskertøser, men uten nytte. “Når tiden er inne skal de i samme cellen”.(Stallare,B. 1943 s.20). At “stripete” også deltok i klippeaksjoner er en annen sak. Og svært få vitser om de stripete” er å finne.

¹⁹⁸ Simonsen E. og Ericsson K.: «Krigsbarn i fredstid.» *K-serien nr.1/2004*. Institutt for kriminologi og retts sosiologi UIO 2004.

¹⁹⁹ Selv fraternisering med **allierte** soldater ble både før og etter krigen mange steder sett som umoralsk. Skikkelige jenter holdt seg vekk fra bryggene under flåtebesøk.

²⁰⁰ Dette går fram av hovedoppgavene til både Helle Jørgensens, 2006, og Terje A .Pedersen. Pedersen viser også til at “Krigsbarnutvalget”, opprettet av Sosialdepartementet i 1945, konkluderte med at intet tydet på at jentene var under gjennomsnittlig intelligente. Pedersen, T.A. *Tyskerjenter i Norge. Reaksjoner og klippeaksjoner 1940-46*. Masteroppgave i Historie. UIO. 2006 s. 26).

Når det gjelder deres evnenivå ble myten langt på veg bekreftet i årene rett etter krigen. Professor Langfeldt fikk en del av jenten inn som pasienter på Psykiatrisk klinikk under krigen og ga i ettertid følgende karakteristikkk:

Som regel dreier det seg om mindreverdige individer, debile og imbesile jenter fra dårlige hjem som nyttet anledningen til adspredelse og å tjene penger. Ofte var det jenter som pga. dårlig utseende ikke hadde noen sjanser på markedet før nå – nå var sjansen der, og den tyske soldat var ikke kresen.²⁰¹

Psykiateren Ørnulv Ødegård ga også en sakkyndiguttalelse til Sosialdepartementet høsten 1945 om intelligensnivå og personlige egenskaper hos norske “piker som har fraternisert med tyske soldater” og deres barn. Uttalelsen var kritikkverdig, også ut fra datidens krav til holdbare begrunnelser. Ødegård hevdet at “den alminnelige erfaring synes bestemt å tale for at det blant dem [pikene] har vært uforholdsmessig mange svakt begavede, og også en del asosiale psykopater – delvis endog likefrem sinnssyke”, og at det dreier seg om “sjelelige defekter som for en meget stor del er arvelig betinget”. På grunnlag av denne “alminnelige erfaring” og 25 innleggelser ved Gaustad sykehus i løpet av hele krigen gjennomførte han et regnestykke over forventede omkostninger, der han tok utgangspunkt i at “halvparten av de piker det gjelder er arvemessig mindreverdige”.²⁰²

Når det gjelder myten om prostitusjon, så må dette sees i sammenheng med situasjonen under krigen, med mangel på det meste av varer man tidligere var vant med. En raus tysk venn hadde tilgang til nødvendighetsartikler som ellers var vanskelige å oppdrive. Enkelte ting som alkohol og tobakk kunne konverteres i andre varer. Penger var ikke det store knapphetsgode, så prostitusjon i vanlig forstand var neppe det store problemet. Det kan imidlertid se ut som om man brukte omfanget av kjønnsykdommer som operasjonaliseringskriterium for prostitusjon, og antallet tyskerjenter med kjønnsykdommer var høgt.

I alle fall skulle de straffes. I det minste med hårklipping. Kvinnens “pryd” falt for sakser. Og en flintskallet kvinne vakte lite begjær. En snauklipt kvinne fortalte dessuten alle som ikke kjente henne hva slags jente det var snakk om. En kraftig sosial brennmerkning. Dag Ellingsen drøfter spørsmålet om klippeaksjonene oppsto spontant eller om de var en del av en strategisk plan. Han mer enn antyder at at deler av Hjemmefronten kan ha hatt en finger med i

²⁰¹ Sitert fra Dr.med. Professor Nils Johan Laviks artikkel «Psykiatrien og den annen verdenskrig- refleksjon 50 år etter» i Stein Uglevik Larsen (red) *I krigens kjølvann*. 1999 s.87.

²⁰² Nils Johan Lavik i Stein Uglevik Larsen (red) 1999 s. 82/83

spillet.²⁰³ Vi vet ikke hvor mange kvinner som ble klippet. Ellingsen viser til at 1 av 5 kvinner som ble internert på Hovedøya opplyste at de var blitt klippet. Men også andre former for overgrep ble iverksatt.

I Rikspolitiets beretninger om arrestasjoner i 1945 (St. meld. 64, 1950) heter det:

Allerede fra første uke etter frigjøringen var befolkningens aggressivitet mot de såkalte tyskerjentene et av de alvorligste uromomenter. (...) noen fikk pryl, de fleste slapp med hårklipping. Befolkningen tok også til med å organisere arrestasjoner på egen hånd og avleverte pikene til politiet.²⁰⁴

Arrestasjonene som ikke var lovhjemlet ble begrunnet med at det var nødvendig for å unngå selvjustis og voldelige overgrep mot jentene.²⁰⁵

Spørsmålet som innledningsvis er reist er om “tyrskertøsvitsene” hadde noen effekt på denne “rekrutteringen” eller på folks holdning til okkupasjonsmakten. Jeg har ikke funnet noe som kan tyde på at vitsene hadde betydning for de kvinner som fant seg tysk venn. De merket en stigmatisering og utfrysning, men å føre dette tilbake til vitser er problematisk.

“Krigsbarnutvalget” foretok en undersøkelse av folks holdninger til jentene og barna deres i 1945. Noe over 60% av respondentene rapporterte om en negativ holdning til mor og barn. De resterende hadde en overbærende holdning overfor barna og til dels overfor mødre.²⁰⁶

6.4 Hva vil skje når krigen er over?

Rundt 30 av vitsene dreier seg om krigsslutt i Norge og konsekvensen for norske nazister. Debatten om hva som skulle skje ble ført i vide kretser. 3. oktober 1941 kom Regjeringen med sine to provisoriske anordninger om dødsstraff for landssvik, en straff som kunne idømmes og fullbyrdes etter krigsslutt. 23 januar 1942 rapporterte justisminister Terje Wold over London radio at innføringen av dødsstraff skulle utvides til å gjelde grove forgåelser utført i NS’ navn, samtidig som partimedlemskap i sin alminnelighet ble kriminalisert.²⁰⁷ Og NS – medlemmene fikk ikke anledning til å glemme at straffens tid ville komme. I en rekke taler fra London hamret man løs og minnet om at nazistene ville måtte svare for sine ugjerninger. At nazistene var klar over at det ville komme et oppgjør når krigen var over, kan vil lese ut av følgende dialog:

²⁰³ Ellingsen D, Warring A og Bjørnsdottir I.D., 1995 s.47.

²⁰⁴ Hentet fra Gokstad A.Chr., Gromnes O.Kr og Rødland K. 2005 s.114.

²⁰⁵ Ibid. s. 114. Forfatterne viser her til Innstilling en om Landsviksoppgjøret, St. meld. 17, 1962-63.

²⁰⁶ Utvalget sendte et rundskriv til landets 745 fattigstyrer sommeren 1945. Hensikten var å kartlegge stemningen overfor barna og til dels deres mødre. 276 fattigstyrer besvarte rundskrivet. En tilsvarende undersøkelse fra Danmark fra 1945 viste at 74% av respondentene mente jentene burde straffes. (Pedersen, T.A. 2006 s. 20).

²⁰⁷ Hans Fredrik Dahl, «Dette er London». NRK i krig. 1978 s. 241.

To forhenværende venner, en nazist og en jøssing stod en dag og diskuterte situasjonen. Diskusjonen var frisk, men nazisten lot alt passere inntil jøssingen sa:
- Men rettferdigheten vil nok seire til slutt.
- Nå passer du kjeften din! sa nazisten.²⁰⁸

Ni av vitsene viser til at nazistene skulle miste livet når krigen var over:

I Stavanger er en original som går under navnet "Dusten". En dag spurte han en nazipamp hva han ville gjøre når tyskerne tapte krigen. Da vil jeg ta min hatt og frakk og gå, sa nazisten. Det med frakken skjønner jeg, sa Dusten, men hva vil De sette hatten på?²⁰⁹

At tanken om hevn var levende kan kanskje følgende lille bemerkning illustrere:

En NS-lensmann ble syk og måtte gå til sengs. Jøssingnaboen, som hadde hørt om sykdommen, møtte lensmannsfruen og sa: Han går vel ikkje sta og sjøldaua for oss?²¹⁰

At hevnsens time ville inntreffe er det mange eksempler på, og folk var rede til å ta i et tak:

En reisende som kommer til en Østlandsby for første gang etter okkupasjonen spør interessert hotellbudet om det er mange nazister i byen.- Nei, høyst ett kvarters arbeid, svarte budet.²¹¹

Det var følgelig ikke bare via London Radio hintene om en fremtidig skjebne kom. Den lille stikkende bemerkning kunne komme når man minst ventet det:

En NS-entreprenør hadde nylig avsluttet et arbeid og i den anledning innbudt sine funksjonærer og arbeidere til en festlig sammenkomst. Ved bordet skulle en av gjestene holde en tale og han konkluderte med en skål for verten: - Han skal leve – inntil videre.²¹²

Vitsen behandler et problematisk tema. Vansken er ikke knyttet til en mulig straff for en NS-entreprenør, men til spørsmålet om hvem som i et selskap med funksjonærer og arbeidere, som alle arbeidet for tyskerne, var ren nok til å kaste den første sten. Både eksilregjeringen og hjemmefronten advarte mot «tyskerarbeid», særlig i de tilfeller arbeidet gikk på direkte krigsfremmende aktiviteter som bygging av flyplasser ol. Disse skulle etterforskes og straffes etter krigen. Men det var gode penger å tjene, og for første gang i norsk historie ble arbeidsledigheten i landet avskaffet. Det er anslått at rundt 200 000 nordmenn tok arbeid hos okkupasjonsmakten. Det er ellers verd å merke seg at straffetruslene i liten grad ble fulgt opp. 16000 ble etterforsket for økonomisk landssvik. Kun 20% ble dømt, og det var stort sett slike

²⁰⁸ Ramfjord, O. 1945 s.70.

²⁰⁹ *Karikaturen* 1945. s.4 Denne vitsen er gjengitt med samme poeng også hos Bø. F. 1945 og hos Ramfjord, O.: 1945 s. 90. Hos disse to siste er nazisten hhv konsul og ordfører.

²¹⁰ Ramfjord, O. 1945 s. 115.

²¹¹ Ibid 1945 s.42.

²¹² Ibid. s.49.

som også hadde et NS-medlemskap.²¹³ Det er ellers grunn til å merke seg at det er få vitser rettet mot de mange som tjente grovt på krigen, som «brakkebaroner» og «ettermiddagsjøsninger», de mange som særlig i krigens siste år søkte å skaffe seg et ry som god jøsning etter at dagens fortjeneste var hentet inn hos tyskerne.

Åtte av vitsene om hva som skal skje ved krigens slutt, omtaler Bjørnøya i en eller annen form:

To hirdjenter kom på en trikk som var så full at de måtte stå inne i vognen. De stilte seg foran en eldre herre som satt og leste “Dagbladet”. “Vi må nok stå vi, ser det ut til” sa den ene. “Å, ja, det er nok ikke plass for oss” sa den andre. “Det eneste stedet det er plass for oss er vel på Bjørnøya”, sa den første igjen. “Kanskje det ikke blir plass for oss der heller, når det kommer til stykket,” svarte den andre. Herren med “Dagbladet” senket avisen og så opp. “Åjo da”, sa han, “vi setter dere i land ved lavvann.”²¹⁴

Her synes temaet å være oppbevaring, og at alle nazister skulle dit, selv om det ville bli trangt. Og skulle noen drukne, så var det noe en fikk leve med. I neste vits er det snakk om at de skal sendes på tvangsarbeid til øya:

To hirdgutter sto i Vinmonopoløkø. De hadde vært tidlig ute og hånte de andre. – Den som kommer først får de fineste merkene. Da fikk de kaldt vann i blodet. For bak dem brummet en eller annen: - Og den som kommer først til Bjørnøya får den største spaden!²¹⁵

En siste vits knyttet til øya i ishavet, kan anskueliggjøre et poeng om at varigheten av oppholdet kunne trekke ut:

Et selskap bråkende hirdgutter kommer inn på nattoget Oslo-Lillestrøm. De må løse billett hos konduktøren, og en av guttene sier kjekt: - Tur-retur Bjørnøya! – Vi selger bare tur, svarte konduktøren.²¹⁶

Konteksten er som følger: Kontreadmiral Hjalmar Riiser-Larsen var fast taler i London radio, og var tidlig ute med trusler om straff for nazistene. Dahl skriver at Riiser Larsen lovet NS medlemmene generelt følgende behandling: “Medlemslistene for NS er passasjerliste for en reise med bare to stoppesteder: Galgen – og Bjørnøya”²¹⁷ Dette var før radioene ble beslaglagt.

²¹³ Drolsum Kroglund, N. 2012. s.66.

²¹⁴ Bø,F. 1945.. s. 46.

²¹⁵ Ramfjord,O.1945 s. 52.

²¹⁶ Ibid. s. 50.

²¹⁷ Dahl H.F.1978. s. 240.

Jeg vil her kort knytte noen kommentarer til Freuds og Bergsons ulike humorteorier i disse vitsene. Det som karakteriserer vitsene om krigsslutt er at de kan klassifiseres som aggressive i følge Freuds klassifiseringer. Mens de fleste av vitsene om Quisling og NS er i tråd med Bergsons overlegenhetsteori, der utgangspunktet var at vitsene skulle oppfattes som morsomme fordi forteller og tilhører føler seg overlegne i forhold til de som henges ut. Jøssinger står for den gode replikk, som oftest hadde til hensikt å vise hvor dumme og upålitelige ”de andre” var. Vitsen kunne på denne måten fungere som en identitets-forsterker. Vitsene om hva som skulle skje når hevnens time kom, kunne dels bidra til å styrke eget selvbilde og selvtillit, og dels til å frata nazistene deres. Vitsene reiste prinsipper, de latterliggjorde og de refset. Og de bidro til å forsterke flere myter: bl.a. om NS medlemmers intelligensnivå, og ikke minst om tyskertøser som hjernetomme, stygge eller som prostituerte. Vitsene presenterte et kvinnesyn som objektiviserte kvinnene, der seksualitet var både et spørsmål om anstendighet og om nasjonal ære.

Vitsene om Quisling er delt i tre undergrupper og er av degraderende art. Her erstattes vold med fornærmelser i ord. Quislings psykiske helse er ikke god, forræderens moralske NS-standard ligger langt under «vår» som jøssing. Av disse grunner er det åpenbart at han ikke har støtte av andre enn folk til forveksling lik ham selv, undermålere, mennesker med psykiske problemer, lykkejegere og barn. Senere forskning har langt på vei forkastet disse krasse kategoriseringer. Vitsene om hva som skulle skje når hevnens time kom, kunne dels bidra til å styrke eget selvbilde og selvtillit, og dels til å frata nazistene deres. Med bakgrunn i krigens vold og grusomheter kunne man ha forventet at majoriteten av vitsene skulle falle i de kategoriene som Freud omtaler som aggressive eller kyniske. Dette er tilfelle med vitsene som omhandler nazistenes skjebne etter krigen, og flere av vitsene som omtaler Lunde, men i liten grad de generelle NS – vitsene. Der er det igjen Bergsons overlegenhetsteori som dominerer. «De» står på et lavere nivå enn «oss». Latteren var samfunnets straff for usosial oppførsel, og humoren skulle bidra til å styrke «vårt» selvbilde.

7 ANALYSE III. PROTAGONISTENE

7.1 Kongen

Som tidligere skrevet var de første måneder etter invasjonen preget av bitterhet overfor regjeringen. Dårlige forberedelser og mangel på allmenn mobilisering var bl.a. noe av det som ble fremført. Kongen reiste sammen med deler av regjeringen til England fra Nord-Norge 7. juni, og fiendtlighetene opphørte 9. juni. Med det konstitusjonelle system man hadde var det vanskelig å klandre kongen for de mangler på tiltak man mente regjeringen hadde gjort seg skyldig i. Tyskerne kastet Quislings første regjering etter kort tid, og Høyesterett innsatte et administrasjonsråd for de besatte områder. Administrasjonsrådets viktigste oppgave var å forhandle frem en styringsordning med tyskerne. Håpet var å bevare et visst selvstyre, en rettsorden. Alt var bedre enn et tysk styre, alternativt ett ledet av Quisling. Det ble tidlige klart at tyskerne ikke bare ville kaste regjeringen, men også kongen. Flere i det politiske systemet kunne nok akseptere at regjeringen ble sparket, men ikke kongen. Professor Sverre Steen skriver at Kongens stilling i folket kanskje var sterkere enn hva Reichskommissar Terboven syntes å mene.²¹⁸ Fra 16. juni ble forhandlingene motvillig ført av stortingets presidentskap (uten stortingspresidenten). De anmodet kongen i brev om å abdisere. 8.juli 1940 kunne folk høre kongens svar over radio. Et klart og tydelig nei. Begrunnelsen var at brevet om abdikasjon var skrevet med påholden penn, og at kravet var et brudd på grunnloven. Kongens svar ble trykt opp og spredt over landet, og Sverre Steen konkluderer kort med at kongens svar vant alminnelig tilslutning.²¹⁹ Line Esborg skriver i denne sammenheng at kongens nei fungerte som et eksempel til etterfølgelse. Kongen ble med sitt nei et samlingsmerke og et symbol for norsk enhet og motstand.²²⁰ Historikeren Ivo de Figueiredo skriver det slik:

I historieverk og lærebøker skulle dette NEI symbolisere den norske motstandsviljen.(...) Som en far rettleder sine barn. Slik kom den patriotiske litteraturen til å skape klare linjer i en tid da linjene i virkeligheten ikke var så klare.²²¹

En rapport fra BBC Intelligence Department senhøstes 1940 oppsummerte situasjonen slik, i følge Hans Fredrik Dahl:

²¹⁸ Sverre Steen, 1969. s. 140.

²¹⁹ Ibid s. 248.

²²⁰ Esborg, L. 1995. s 46. Dette var andre gangen kongen sa nei til tyske forslag. Første gangen var til den tyske sendemannen Curt Bräuer på Elverum 10. april 1940, Den gang gjaldt spørsmålet å stanse krigføringen fra norsk side og å godta Quisling som selvoppnevnt statsminister.

²²¹ de Figueiredo, Ivo: *Fri mann. Johan Bernhard Hjort – en dannelseshistorie*. Aschehoug & Co. Oslo 2002. s. 230.

Kong Haakon har oppnådd en sagaaktig posisjon i Norge. Gjentatte tyske forsøk på å komme ham til livs har alle vært forgjeves. Siden motstanden begynte å gro i Norge har den moralsk sett gruppert seg om kongen slik at lojalitet til landet stort sett er ensbetydende med lojalitet til personen Haakon.²²²

Forhandlingene varte til slutten av september 1940, da tyskerne satte sluttstrek ved egenmektig å «avsette» kongen.

Jeg har tidligere omtalt antropologen Sherry B. Ortners eksempel der det amerikanske flagget brukes som nøkkelsymbol. Symbolkampen fikk en viktig plass i holdningskampen, og nøkkelsymbolene var mange. Begrepet "jøssing" ble et nøkkelsymbol for frihet, demokrati og motstand.²²³ De fremste nøkkelsymboler ellers var kongen, kongesangen og nasjonalsangen. NS var opptatt av symboler knyttet til vikinger og historien. Og til bruken av det norske flagget. De hadde i tillegg sine egne symboler, solkorset og NS-merket "marihøna".

Kongens 70 årsdag 3. august 1942 ble markert over store deler av landet med folkelige, fredelige demonstrasjoner. Motstandssidens viktigste symbol ble markert symbolsk ved at tusenvis av nordmenn denne dagen bar kongeblomst i knapphullet. Om ikke tyskerne reagerte sterkt, så reagerte Hirden desto sterkere. Bare i Oslo skal over 2000 personer ha vært arrestert. Og av dem skal 500 ha blitt sendt til Grini.²²⁴

Kongens sterke stilling i folket kunne forlede en til å tro at kongevitsene ville være mange, men det er ikke tilfelle. Kun i rundt 15 vitser refereres det til kongen.

Den første vitsen kan kanskje sees i sammenheng med forhandlingene nevnt over:

Quisling – spøkende til Terboven:

- Hva ville De gjøre om kong Haakon kom tilbake til Norge?
- Ta hatten av i dyp ærbødighet.
- Men i all verden --?
- Jo, fordi han har klart å styre Norge i 34 år!²²⁵

Det er ikke Kongens styringsevner som er det sentrale i vitsen, men norsk kultur i essensialistisk betydning. Eller mer bestemt: norsk kollektiv jøssingidentitet. Hva var det med det norske folk som gjorde det så umulig å styre for Terboven? Sammenfattet sier vitsen

²²² Dahl, H.F, 1978, s. 142. Dahls referer til Hans Lühns *De illegale avisene, den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen*. Oslo 1960.

²²³ Ytringsformene var mange, selv om bruk av ord var risikabelt. Men holdninger kunne markeres ved gester, i pantomime, i symbolske handlinger som å unngå å sitte ved siden av nazister på trikken. Ikke mange våget gjøre som den unge visergutten som nedlesset i pakker entret en full trikk. Han så seg om og ropte: "er det ikke plass til en liten jøssinggutt her"? Og plass ble ryddet av smilende medreisende. Se Ramfjord, O. 1945. s. 62..

²²⁴ Berit Nøkleby i *Norge i Krig*. Bind 4. Holdningskampen. Oslo 1986. s. 187.

²²⁵ Ramfjord, O.: 1945 s. 89.

noe om at tyskerne møtte et folk med en annen kultur, med en annen historisk ballast, med et språk som skilte seg fra erobrerne, med en religion som ikke ble respektert, med et sterkt følt fellesskap, og med et sett av verdier som avvek fra tyskernes. Vitsen forteller om motstand, og om motmakt. Skjult i vitsen finner vi det som Line Esborg kaller grunnfortellingen i den norske motmaktstradisjonen, med folket som sentral historisk aktør i kamp mot overmakt.²²⁶ Og med en konge som delte folkets verdier, som følgelig var høyt respektert, og som ikke møtte vansker med å styre sitt folk. Og folkets konge ble markert på ymse vis:

Presten: -- Hva er barnets navn?

Moren: -- Håkon Syver.²²⁷

En folkelig vits som med stor sikkerhet ikke er importvare. Det spesielle ved vitsen er at den kan sees som en markering av kongen, og egen motstandsvilje, samtidig som nazistene vanskelig kunne reagere på den. Både Håkon og Syver er gode norske navn. Det er i sammenhengen mellom de to navnene at henvisningen til kongen først og fremst fremtrer. Folks holdning til kongen er allerede omtalt. Men markeringer med kongebloomster og «Leve Kongen» malt på et gjerde, kunne sees som symbolsk motstand like mye som et genuint savn av monarken. Sterk dokumentasjon på en kongetro holdning finnes imidlertid. Dette fremkommer bl.a. i private samlinger av vitser, samlinger som aldri er utgitt, og i dagbøker, som ingen andre i utgangspunktet skulle lese. I Randi Larsens dagbok, skrevet fra september 1939 til januar 1943 av ei ung jente (15-18 år gammel), fortelles det om små og store begivenheter, om forelskelser og skoledager. Og inn i dette avsluttes en rekke av dagboksnotatene med «LEVE KONGEN».²²⁸ Dette var ikke skrevet av en borgerlig rojalist, men av datteren til redaktøren i Arbeiderbladet, og er nevnt for å illustrere holdningen til kongen. Poenget kan illustreres med et par vitser:

En norsk gestapomann som lå på et sjukehus, hadde et meget sterkt blodtap. En blodoverføring måtte prøves. Imidlertid var det ingen annen enn en ekte jøssing som var villig til denne blodoverføringen, Det gikk bra, og da gestapomannen våknet av diagnosen strakte han armen i været og ropte: Leve Kongen! Leve Kongen!²²⁹

Poenget er at det å være jøssing, det å være kongetro og demokrat, er noe som ligger gode nordmenn i blodet. En kvikk replikk er gjengitt i flere av vitsesamlingene:

²²⁶ Esborg, Line: *Det norske nei til EU. En studie av motstand som kulturell praksis*. Universitetet i Oslo 2008. s.263.

²²⁷ Ramfjord. O. 1945 s. 44.

²²⁸ Randi Bratteli (Larsen): *Den blå timen. Min dagbok 1939-1943*. Tiden Forlag. Oslo 1984. Eksempler på datoer: 18.11.1940, 3.11.1940, 23.04.1941, 10.09.1941.

²²⁹ *Jøssingvitser*, 1945 s. 45.

En tysker kom inn til Steen & Strøm og henvendte seg til en av ekspeditrisene med oppstrakt hånd: «Heil, Hitler» Kan De si meg hvor strømpeavdelingen er?»
Damen la høire hånd på hjertet og svarte:
«God save the king! To trapper opp»²³⁰

Vitsen har en klar struktur, der to sentrale nøkkelsymboler, kongen og Hitler settes opp mot hverandre. Dette kan tyde på at vi står overfor en vits som har funnet sin form etter å ha blitt fortalt en rekke ganger. Det er verd å merke seg at ingen av kongevitsene er preget av en sterk nedvurdering av nazistene, et gjennomgående trekk i de øvrige jøssingvitsene. De har heller ikke innslag av vold eller henvisning til hevn etter krigen. Volden er av mild irettesettende art:

En hirdgutt i 10-12 års alderen sto på trikken i Oslo og følte seg forulempet av en eldre herre som *så* litt for meget på ham. Ved en holdeplass reiste gutten seg opp og sier i en morsk tone til mannen:

- I Vidkun Quislings navn krever jeg at De forlater trikken. Mannen reiste seg rolig, grep gutten i kragen og buksebaken og bar ham til døren med følgende ord:
- I Haakon VII's navn kaster jeg deg rett og slett ut av trikken, hvorefter hirdgutten ble lempet ut under passasjerenes stormende jubel.²³¹

Kongevitsene fremstår hverken som kyniske eller aggressive etter Freuds kategorisering og kan heller ikke sorteres inn i Bergsons overlegenhetsteori. Dette kan være en tilfeldighet, antall kongevitser er lite. Ser vi imidlertid på kongens taler fra London, kan det være at vi kan finne en forklaring der. Kongen holdt 113 taler fra London under krigen. 50 av disse er gjengitt i *Kong HAAKON VII taler*. Talene er gjengitt i Norsk Tidend, og flere nådde Norge over Radio London. Talene har også delvis sirkulert i ulike undergrunnsaviser. Han har i de publiserte femti talene kun én liten direkte henvisning til Quisling, og ingen direkte omtale av NS, hirden, frontkjempere eller tyskertøser.²³² Han gir nazistene ett sted en indirekte omtale «... de tyske undertrykkerne *og deres hjelpere*»²³³ Noen hevners time overfor norske nazister omtales ikke. Kongen sier:

Der kommer en regnskapets dag etter denne og enhver tysker må da stå til regnskap for alt det umenneskelige han har gjort overfor vergeløse mennesker.²³⁴

Talene er preget av verdighet, og inntrykket er at kongen også har et øye for det faktum at alle nordmenn, jøssinger og nazister, skulle leve sammen etter krigens slutt. Ofte sender kongen sin hilsen til *alle* sine landsmenn.

²³⁰ Bø, F. 1945 s. 19.

²³¹ Ramfjord. O.1945, s. 79.

²³² HANS MAJESTET KONG HAAKON VII TALER 1905-1946. Utgitt av nasjonalhjelpen til frihetskampens ofre. Oslo 1947.

²³³ Ibid s. 74

²³⁴ Ibid s.56.

Ser vi talene i sammenheng med vitsene, så kan det være at vitsene på flere måter speiler kongens taler. De har et poeng, men er ikke preget av hevngjerrighet. Vitser skal skape latter og det gjør de, men bærer preg av å være mildere enn de andre vitsene som til nå er presentert. Man har tiltro til kongen. For mange var han også eventyrets konge, uten langpipe, men stø og traust, en som ventet på å overta kongsgården. Og det hadde i noen hundre år vært en folkelig forestilling: utsettes du for urett og alt er prøvd, da gjenstår ett håp: du får gå til kongen. En episode som Odd Bang Hansen forteller, kan illustrere poenget:

Carl Johan-teateret satte opp barneforestillingen «Peik» (...). Midt under en av forestillingene, med salongen stappfull av barn og mødre blåste plutselig, med voldsomt knall, alle dørene inn så glasset singlet. Det skyltes eksplosjonen i Filipstad, men publikum visste ikke hva som var på ferde og det ble tilløp til panikk i lokalet.²³⁵ Da trådte kongen i eventyret, Finn Bernhoft, frem og talte trøstens ord til barna, og sa at intet galt hendte dem, kongen beskyttet dem alle, hver og en hadde bare å stole på sin konge. Og trøstens ord fra kongen selv, var nok til å snu stemningen i de dager!²³⁶

7.2 Kvinner og vitser

Av de mange vitser og kvikke replikker er det relativt få der kvinner er protagonister. Og kun et par kvinner er omtalt ved navn i vitsene. Når det gjelder anonyme «kvikke replikker» er det flere kvinner som avgir slike, men klart færre enn menn. De to dialoger som gjengir kvinner ved navn skal siteres:

Holms hotell på Geilo ble i sin tid brukt som fødehem for norske kvinner som skulle ha barn med tyskere. En dag da to av hjemmets «gjester», som begge var i den 8. måned, kom vraltende bortover veien, møtte de kontordamen på Ustaoset hotell, frk. Siri Carlsen. Frk. Carlsen hadde et belte om livet i rødt og hvitt og blått, som tydelig skar den germanske rases forplantersker i øinene, Den ene av dem pekte på beltet og sa med dyp forakt: «Se på hu derre som lissom skal være nasjonal på magan!» «Tenk om De hadde vært like nasjonal i maven» sa frk. Carlsen.²³⁷

En rekke markører i vitsen synliggjør overlegenhetsaspektet. Her er det snakk om «forplantersker» med en dialekt som viser hva som var datidens syn på manglende dannelses (hu *derre* som *lissom* skal være nasjonal på *magan*). Dette i motsetning til den dannede tale som frk Carlsen førte. Her anskueliggjøres forskjellen mellom «de og vi». Dette er ikke en vits, men kan kanskje klassifiseres som en kvikk replikk. Spesielt dristig var den neppe, der

²³⁵ I flg. Bjørn Bjørnsen gikk 800 tonn ammunisjon i lufta etter lossingen av «Selma». Bjørnsen Bjørn: *Under bomberegnet. Det sivile luftvern – før 1945-*. Direktoratet for sivilt beredskap. Oslo u.å.

²³⁶ Bang Hansen, Odd: *Chat Noir og norsk revy*. Cappelens forlag Oslo 1961, s. 235. Dette skjedde 19.12. 1943,

²³⁷ Bø, F. 1945 s. 55.

den kom som svar på en lett uforskammet bemerkning. Den andre replikken ble også gitt som svar på en utfordring;

Det kom en tysker inn i en kunsthandel i Christian 4des gate i Oslo for å se på malerier. Han ble ekspedert av innehaversken frk. Smith-Kordt, som var meget reservert – for ikke å si kort – og helst ville ha ham ut så fort som mulig. Dette merket tyskeren og begynte å beklage seg over nordmennenes uvennlige holdning, Man måtte da forstå at tyskerne var et miskjent og forfulgt folk, som hadde vært overfalt og derfor måtte forsvare seg. «Dere har nå likevel vært heldige som alltid har vært overfalt i fremmed land, sa frk. Smith-Kordt.²³⁸

En krass replikk mer enn en vits, en replikk som var vanskelig å besvare og som antakelig ikke kan klassifiseres som farlig. Den er gjengitt i anonymisert form hos Ramfjord.O.²³⁹ Dette er de to eneste «kvikke replikker» sagt av navngitte kvinner i samlingene. En betydelig større andel vitser har i kvinner som talerør. To korte eksempler skal gis:

I en ventesal på en jernbanestasjon skulle det henges opp et bilde av Quisling, En betjent spurte en vaskekone som akkurat da arbeidet der, hvor hun trodde bildet ville gjøre seg best. – Jeg har bare å gjøre med lorten på golvet, ikke på veggene, svarte hun.²⁴⁰

Et eksempel på en lett aggressiv og meget nedvurderende vits. Møkk er møkk hvor den enn befinner seg.

Det siste eksempel er gjengitt av flere av vitsesamlerne:

På en kafe i Oslo kom en tysk offiser bort til en dame og spurte om han kunne ta en ledig stol ved hennes bord. Han fikk ikke noe svar og spurte en gang til:
«Kan jeg få lov til å ta den stolen der?» Damen så opp på ham og sa:
«Nå har dere tatt min mann og min sønn og mitt hus og hele mitt innbo. Så jeg kan ikke skjønne hvorfor De plutselig ber om lov til å ta en stol.»²⁴¹

Alt i alt er det få vitser som klart kan føres tilbake til kvinner, og som talerør for morsomme replikker er de underrepresentert i samlingene. Dette kan ha ulike forklaringer. Et sett forklaringsfaktorer er knyttet til kvinners deltakelse i motstandsarbeidet generelt. Kvinner var nesten fraværende i den offisielle delen av motstandsbevegelsen. De var også klar underrepresentert i de sivile og militære motstandsorganisasjonene.²⁴² Heller ikke i arbeiderbevegelsen har historien gitt kvinnene noen sentral rolle i motstandsarbeidet.²⁴³ Dette

²³⁸ Ibid. s.60.

²³⁹ Ramfjord. O. 1945 s.79.

²⁴⁰ Ramfjord, O. 1945 s. 84.

²⁴¹ Bø.F. 1945 s. 22

²⁴² Halvorsen, Terje: *Kvinnene i norsk motstandsbevegelse 1940- 1945*. Nytt om kvinneforskning nr. 3 1985.

²⁴³ Tore Pryser, «Klassen og nasjonen 1935-1946 Arbeiderbevegelsens historie i Norge». Tiden norsk forlag 1988. Pryser viser til at kvinnene gjorde sin innsats på grasrota.

er ikke begrunnelser gode nok hva gjelder en lavprofilert motstandsform som vitsefortelling. Norsk Sykepleierskeforbund viste motstandsvilje og sto i mot presset om å slutte seg til det nazistiske «Norges Laug for Sanitet og Hygiene», og både sykepleierskeforbundet og Lærerinneforbundet var med på protesten mot Terboven i april 1941, så motstandsvilje og motstandsevne ble klart vist.²⁴⁴ Det er også vist til at nazistene aldri fikk noe tak på kvinneorganisasjonene, selv om noen av dem fikk nazistiske ledere.²⁴⁵ Skal jeg søke et alternativt svar kan det hentes ut fra generell humorforskning. Det har vært et aksiom at kvinner i mindre grad enn menn forteller vitser. Kulturhistorikeren Birgit Hertzberg Johnsen skriver bl.a.

In Norway, traditional attitudes towards humor have varied consistently according to social and local norms, and of course according to age and gender. (...) To day many variations between social and geographical groups are vanishing when it comes to traditional humor expressions: most interestingly traditional differences between the genders also seem less marked than before.²⁴⁶

Menns vitser er beskrevet som betydelig mer aggressive enn kvinners, som har brukt vitser og humor som olje i det sosiale maskineriet. Krigsvitsene bærer preg av at det ikke er olje men nedvurdering og aggresjoner som kommer til uttrykk. Hertzberg Johnsen viser ellers til at kvinner oftere kjører på selvironi og vitser rettet mot dem selv²⁴⁷. Krigssituasjonen inviterte neppe til denne form for humor. Psykologer har arbeidet med å analysere forskjeller mellom kjønn hva gjelder humor. Det faller utenfor denne oppgaves rammer. Oppsummeringsvis kan det sies at intet tyder på mindre humoristisk sans hos kvinner. Hertzberg Johnsen skriver:

All findings point to the fact that in spite of their sense of humor, the women are very passive due to social norms and cultural conventions like traditional expectations²⁴⁸.

Dette siste kan også forklare at det ikke kvinner står bak noen av de **utgitte** vitsesamlingene. På den annen side har Stokker kommet over flere private vitsesamlinger der kvinner har forestått innsamling og lagring av vitser.²⁴⁹

Et annet påfallende trekk er at kvinnene i vitsene ikke presenteres eksplisitt som jøssinger slik ofte mennene ble.

²⁴⁴ Melby Kari i Blom, Ida og Sogner Sølvi. (red) *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Cappelen akademiske forlag. Oslo 2005. s. 284.

²⁴⁵ Lønnå, Elisabeth: *Stolthet og kvinnekamp. Norsk kvinnesaksforenings historie fra 1913*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo. 1996.

²⁴⁶ Hertzberg Johnsen, Birgit: *Gender differences in the Practice and Enjoyment of Humor in Norway*. Etnologia Europea. No. 29. 1999 s. 19 og 20.

²⁴⁷ Ibid. 1999 s. 21

²⁴⁸ Ibid. 1999 s.25.

²⁴⁹ Stokker, K. 1995 s.11.

7.3 Menn og vitser

Totalt omtaler vitsene i underkant av 30 kjente nordmenn ved navn. De fremstår ofte i vitsene som «jössinger». En håndfull replikker, også med navngitte nordmenn, har handlingsrom på Grini. Ivo de Figueiredo omtaler tiden da vitsene ble fortalt på denne måten:

Det var den klassiske Grini-tiden, der Francis Bull doserte litteratur og alle slang kjappe replikker om situasjonen eller om de bryske, men tungnemme fangevokterne, replikker som siden ga opphav til en hel tradisjon av anekdotisk litteratur. I det hele tatt var det lite som skjedde på Grini på denne tiden som ikke siden ble legendarisk²⁵⁰.

Jeg vil starte med en slik klassisk og legendarisk vits, eller snarere en anekdote. Når jeg tar den med er det fordi den kan illustrere et metodologisk problem;

Lagerkommandanten på Grini skulle ha noen til å stelle med blomsterhagen ved hans private villa. Han lot en offiser trave opp og ned da fangene stilte ved arbeidstidens slutt, og etterlyste en gartner. Ingen meldte seg.
– Gibt es denn keinen Gärtner zwischen auch! brølte offiseren i et siste håpløst forsøk.
Ny pause. Og så hørtes Øverlands distinkte røst:
- Kunne De ikke arrestere en?²⁵¹

En ironisk og bitende replikk. Spørsmålet er om slike anekdoter bør med i oppgaven?

Historien er fortalt i flere av samlingene, og har sikkert blitt gjenfortalt en rekke ganger, noe som skulle tilsi at den bør ha plass her. På den annen side har jeg i utgangspunktet valgt å behandle **folkelige** replikker og historier. Dersom replikker fra kjente personer skulle med, kunne replikker fra Ragnvald Blix, eller Gøsta Hammarlund, utgitt under og rett etter krigen, også vært tatt med. Når jeg likevel velger å inkludere kjente personer, skyldes det uklarheter rundt opphavet til anekdotene. Arnulf Øverland skal i flere intervjuer ha søkt å avsanne historien om at han sto bak replikken.²⁵² Jeg tar derfor utgangspunkt i at også disse replikkene kan ha hatt et folkelig opphav. Et spørsmål blir da: hvorfor benytte kjentfolk som «stråmenn»?

Et svar kan være at når man benytter kjente personer med navn som talerør for en kvikk replikk, gis replikken en egen autentisitet. Vi kan snakke om autorisering av kunnskap. Kulturhistorikeren Richard Baumann viser til hvordan tekster kan gis et sannhetsinnhold bl.a. ved at fortelleren knytter tilhøreren til en større kulturell kontekst. I en fremføring av en kvikk replikk av en kjent person forankres tekstens autoritet til den egentlige forfatteren som

²⁵⁰ de Figueiredo, Ivo: 2002. s. 255

²⁵¹ Mr. George, 1945 s. 13.

²⁵² Andersen, Jan: "Krigen på folkemunne", Tiden Norsk Forlag A/S Oslo 1989. s.

garantist for tekstens sannhet.²⁵³ Og en morsom tekst fra en kjent person gjenfortelles gjerne. Det blir derved en forskjell på forfatteren av replikken og den som i neste runde forteller den. Og replikkens ekthet er basert på denne autoriteten, ikke bare på forfatterens selv.

Betydningen av å kunne knytte kjente personer til kvikke replikker kan anskueliggjøres ved følgende anekdote: Museumsdirektør Koren Wiberg i Bergen var en gang i embetets medfør nødt til å veksle noen ord med Gulbrand Lunde, propagandasjef i NS og senere kulturminister. Lunde ba om Wilbergs uttalelse i et eller annet middelaldersk spørsmål, og følgende replikkutveksling fant sted:

- Middelalderen er jo deres spesialitet, herr direktør? sa han. (Lunde)
- Ja, svarte Koren Wiberg, men jeg hadde ikke trodd at jeg skulle komme til å oppleve den.²⁵⁴

Wiberg var museumsdirektør ved det *Hanseatiske museum*, og hadde forestått flere arkeologiske utgravninger ved bryggen, og var således en ekspert på middelalderen. Hans uredde replikk kan kanskje forklares med at han var passert 70 år da samtalen fant sted og ikke så redd for følgene. Like sannsynlig er det at Wiberg og Lunde kjente hverandre. I alle fall må Koren Wiberg og Lundes far ha kjent hverandre. De var av samme årgang og begge profilerte kulturpersoner i Bergen. Lunde var antakelig kommissarisk statsråd i Kulturdepartementet da samtalen fant sted, en mektig mann som kunne ramme også museets virksomhet om han fant det formålstjenlig. Det er tvilsomt om Wiberg ville risikere museets fremtid for gleden over et stikk til Lunde. Det er således et spørsmål om samtalen i det hele tatt har funnet sted. Usikkerheten forsterkes ved at *Karikaturen*²⁵⁵ knytter ordrett samme replikkutveksling til en samtale mellom tyske offiserer og direktør ved *Bergen Museum*, arkeologen Haakon Schetelig, en kjent jøssing som tyskerne i 1943 fant å måtte forvise fra Grensesone Vest.²⁵⁶ Det viktigste var å finne en kjent person som kunne kaste autensitet over en kvikk replikk. Begge museumsdirektører fylte dette kravet (og begge har fått en plass i Bergen oppkalt etter seg).

Teaterfronten ble et begrep under krigen, og teaterfolk er overrepresentert i det lille utvalg av replikker fra kjente personer. De var ellers en takknemlig gruppe å benytte som talerør for kvikke replikker, da mange hadde status som rikskjendiser.

²⁵³ Bauman, R.2004. Kap. 7.

²⁵⁴ Bø, F. 1945 s. 59/60

²⁵⁵ *Karikaturen* uå. s.4.

²⁵⁶ Haakon Shetelig. (2011-12-29) I Store norske leksikon. Hentet fra http://snl.no/nbl_biografi/Haakon_Shetelig/utdypning

Høsten 1943 skulle det nazistiske propagandastykket «Siste skrik» fremføres på Nationalteateret. Hjemmefronten mente at kulissene til stykket burde brennes og fikk aksept for dette i London.²⁵⁷ Tomme saler ga et tydelig signal om en manglende oppslutning for NS. For jøssinger var det viktig å spre historien om at boikotten var vellykket.

Chat Noirs direktør Jo. He. Wiers- Jensen ble kalt opp på Victoria Terrasse en dag til den tyske «konsulent» i teaterspørsmål, Herr Luschek. Tyskeren begynte å utbre seg om brannen i Nationaltheatret.

«Vi er på det rene med at den var påsatt» sa han, «men det er ingen av teaterets personale som har gjort det. Det er en utenforstående. Men ham er det naturligvis umulig å få tak i».

- «Nei, hvorfor det» svarte Wiers-Jensen. «Det er jo bare å arrestere ham som kjøpte billett den dagen».²⁵⁸

I mai 1941 gikk skuespillerne til streik etter at tyskerne forsøkte å tvinge skuespillere til oppdrag de ikke ønsket å ta på seg. Flere skuespillere ble arrestert. Wiers Jensen markerte sin holdning til streiken ved å avlyse en revypremiere rett før publikum skulle sette seg. Historien ble kjent i vide kretser. Han var følgelig en anti-nazist man kunne legge en kvikk replikk i munnen. Da NS-folk inntok ledelsen av mange av våre offentlige teatre, ble stykkene boikottet av publikum. Når Wiers Jensen ble trukket inn i vitsen, var det dels fordi han var en kjent teaterpersonlighet med flere bokutgivelser bak seg, han var kjent for sin avlysning av en premiere som protest mot nazistene, og han hadde vært ansatt som teatersjef på Nationaltheatret. Han fylte således autentisitetskravet.

En rekke kvikke replikker er tillagt revyskuespilleren og revyforfatteren Einar Rose. Fordelen med å benytte en revyskuespiller som talerør er flere. For det første markerer det et personlig mot hos en folkekjær kunstner. Her er det ikke snakk om en vits hvisket i lønndom til en meningsfelle, men noe som sies offentlig, med mange tilhørere. Som kunne gjenfortelle historien neste dag. Men motet strakk lenger enn som så. Alle teatre og revyscener måtte på forhånd levere sine tekster til forhåndssensur, og det å trosse sensuren kunne man vanskelig unnskylde med rettsvillfarelse. Et eksempel på en anekdote som gjengis av flere vitsesamlere, er denne:

²⁵⁷ Anton Rønneberg: *Nationaltheatret gjennom 50 år*. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1949. s. 403. Rønneberg forteller hvordan helten i stykket, Jørn Ording, rømte til Sverige da stykket endelig skulle spilles. Neste hovedrolleinnehaver, Lars Norum, rømte også til Sverige rett før premieren. Det ble deretter satt politivakt over alle medvirkende. Deretter ble stadig skuespillerne «syke». Stykket ble kun vist 4 ganger

²⁵⁸ Bø, F. 1945 s. 60

Rose går ned i salen på Chat Noir under en forestilling og setter seg på fanget til en tysk offiser og sier: - nå kan du kjenne hvordan det er å være besatt.²⁵⁹

Vi kan tillate oss å betvile anekdoten. Det er tvilsomt om tyske offiserer med manglende norskkunnskaper oppsøkte Chat Noir, og det er vanskelig å belegge at historien er riktig. Ingen av vitsene knyttet til Rose (det dreier seg om 5-6 stykker), er omtalt av Odd Bang Hansen i boka om Chat Noir, selv om det der er tatt med eksempler på tekster som Rose fremførte, og som var barbert av sensuren.²⁶⁰ Rose satte opp revyer på Chat Noir under krigen, men var selv på scenene i få av disse. Når vitsen likevel kan oppfattes som autentisk er det som uttrykk for glede over det minste lille utfall sensuren kunne ha oversett. En annen anekdote (hos Sølvi Larsen tillagt Rose, hos Ramfjord anonymisert), lyder som følger:

- Er det De som lager visene til NN-kabareten? spør den tyske forhørsdommeren Rose.
- Joda – joda, svarer denne.
- Vel da vil jeg gjøre dem oppmerksom på at De kan si hva de vil om andre, men Der Führer må de holde utenfor. Han er elsket av mer enn 85 millioner.
- Nei, den har forlate meg ikke jeg laget , svarte Rose.²⁶¹

Vitsen trekker frem et tema som går igjen i en rekke vitser hvor tyskerne er antagonist; de lyver. Her «misforstår» Rose, og tar utsagnet om Førerens popularitet som en revyvits. Tyskerne var massivt indoktrinert siden tidlig 30 tallet, og indoktrineringen ble forsøkt iverksatt også i Norge. Med relativt lite hell. NTB (Norsk Telegrambyrå) fikk under krigen tilnavnet «Not To Believe», DNB (Deutsche Nachrichten Bureau) «Do Not Believe», og Oslo-kringkasteren ble etter ensrettingen omdøpt til Hitler-Jugen på folkemunne.²⁶² Poenget var: tyskere og nazister lyver.

Når jeg her trekker frem den blinde organisten i Ullern kirke, Geburg Aasland, er årsaken som følger: Jeg har i oppgaven presentert vitser og muntlige fortellinger. Jeg har også omtalt andre former for humor, det som er betegnet som symbolsk motstand. I tillegg finner man en rekke karikaturtegninger med jøssingpreg, smedeviser og jøssingsanger. Aasland tar i bruk et nytt medium: musikk. Aasland var en kjent personlighet fra lenge før krigen, og reiste landet rundt og holdt foredrag om musikk. Han fikk lagt inn så mange negative meninger om nazismen, at han fikk taleforbud i juni 1941.²⁶³ Han skal i følge kildene ha gjort livet surt for nazipresten i kirken, Blessing Dahle, senere biskop i Bergen. En gang menigheten kun besto

²⁵⁹ Larsen, S. 1945.

²⁶⁰ Bang Hansen, O.1961. s.216-238.

²⁶¹ Larsen s. 1945, Ramfjord O. 1945 s. 57.

²⁶² Mr. George, 1945 s.6.

²⁶³ Store norske leksikon. Hentet fra http://snl.no/nbl_biografi/Geburg_Aasland/utdypning

av 8 personer laget således Aasland bare noen spede ynkelige toner med en finger på orgelet. Etter gudstjenesten ble organisten kalt ned til Blessing Dahle som spurte om hva slags musikk han presterte, hvorefter Aaland repliserte at han hadde fått uttrykkelig beskjed om å ikke overdøve menigheten. Hver søndag skal han ellers ha spilt et preludium over motivet « hadde jeg vinger så ville jeg fly»²⁶⁴ Når jeg tar med musikk som eksempel på vitser fra kjente jøssinger, er det for å vise bredden i humoruttrykket. Humor er ikke alltid uttrykt i ord. Når det fremkommer i musikk, er konteksten viktig. Her kan den synes dobbel. At Aasland misliker situasjonen med en naziprest som forretter, og kommer med sine pek, er den umiddelbare konteksten. Han gir med en barnesang uttrykk for at han vil bort. Et alternativ kan være at sangen kan ha en kulturell kontekst, med henvisning til bibelen «Og jeg sier: gid jeg hadde vinger som duen! Da ville jeg flyve bort og feste bo».²⁶⁵ Med en slik kildehenvisning kunne man kanskje unngå en reprimande. Her finnes lag av inneforstått kunnskap, det uuttalte, som menigheten ikke fikk med seg under gudstjenesten, men som kanskje ble klarere på hjemvei. Og som skapte latter etter hvert som historien om presten og organisten ble kjent. Blessing Dahle hadde meldte seg inn i NS allerede i 1933, og en humoristisk historie gikk på at hans datter, i sinne over farens partitilknytning, vurderte å skifte navn fra Blessing Dahle til Jøssing Dahle.

7.4 Kvikke replikker

Vitsene forteller om en dobbel fiende, tyskere og norske nazister. Jo farligere fiende, jo større risiko man utsatte seg for ved å viderefortelle en vits, jo mer heroisk fremstår både helten i vitsen og fortelleren. De kvikke replikkene jeg her skal vise, skiller seg noe fra vitsene. De rammer nok nazistene, men ikke på samme måte. Her er det ikke den degraderende hån som er i spill, men en mer lavmælt ironi, som man vanskelig kan verne seg mot, også ved at en reaksjon mot disse replikkene vanskelig kunne forsvares. Jeg har ikke tallfestet de kvikke replikker ved at overgangen mellom vitsetyper kan være flytende. Tidvis er det snakk om et enkelt svar på en henvendelse fra en nazist. Ofte tas den sokratiske metode i bruk: man stiller et enkelt spørsmål. Og svaret, som aldri gis, bringer frem en stille latter. For aktøren i vitsen var faren for straff antakelig mindre, ved at man ikke bringer påstander, eller fornedrende synspunkter, vitsens moral er innforstått.

²⁶⁴ Historien er gjengitt både hos Ramfjord, O.1945, og den siste delen i en litt annen versjon i *Karikaturen* uå. S. 4.

²⁶⁵ *Bibelen*. Salmenes bok, 55.salme, vers 7, Det norske bibelselskaps forlag, Oslo 1953

En agent for bladet «Fritt Folk» kommer til en forretningsmann og vil oppta bestilling på en annonse. Forretningsmannen ønsker ikke å annonsere i «Fritt Folk», og sier at han bare averterer i lokalavisene. – Er det ikke best De tar en likevel, det blir kanskje ikke så lenge for De blir nødt til å gjøre det, sier agenten.
– Unnskyld, hva var det De sa bladet Deres hette? spør forretningsmannen.²⁶⁶

Fritt Folk var hovedorganet til NS. I august 1940 ble Arbeiderbladets lokaler og trykkeri beslaglagt og stilt til disposisjon for Fritt Folk. Opplaget passerte sjelden 20 000 eksemplarer.

Som det fremgår er dette en litt annerledes vits en de andre som er presentert. Den bærer ikke preg av å være en kynisk eller aggressiv vits, slik Freud beskriver de. Heller ikke kan den karakteriseres som en av Bengtsons overlegenhetsvitser. Det er det lille, lavmælte spørsmålet, etsende av ironi, med en spotsk undertone, som vekker humring. Ikke gapskratt. Men også det faktum at agenten lite kunne gjøre, vekker glede. Forretningsmannen hadde kun spurt om avisens navn. En annen replikk, som på samme måte som vitsen over, fremstår som perfid ironisk, og hvor det igjen er et lite spørsmål som vekker fliret:

Hirden skal ha møte i byens kinosal. De samles på torget for å marsjere til møtet. Til sammen var det 20 mann som stilte opp. En liten gutt som står og ser på oppstillingen, sier troskyldig til en av deltakerne: - Så mange dere er: Er dere fra hele Norge?²⁶⁷

Det er ikke enkelt å definere vitsen. I utgangspunktet kan den fremstå som det Freud kaller en «uskyldig vits». Freud viser til at det i hovedsak er barn som kommer med slike vitser, og her er det et barn som er talerøret. Samtidig må spørsmålet sees i en kontekstuell sammenheng. Hirden var et uniformert ordensvern (forbudet mot uniformering kom i 1935, et forbud som ble opphevet i november 1940). Forbildet var Hitlers Sturmabteilung (SA). Fra september 1940, da NS ble statsbærende parti, fikk Hirden anledning til å ta seg til rette og forårsaket tumulter, uro og vold. Alle menn i NS under 55 år fikk hirdplikt fra 1943.²⁶⁸ Parader og marsjering var viktige markører for samhold og fellesskap. Hirden ønsket ved sine mange parader å vise at de var sterke – og at de var mange. På en slik bakgrunn svir replikken. Tjue mann – fra hele Norge.

En gang møttes to venner som ikke lenger var venner. Den ene strakte hånden opp etter reglementet og sa:
- Heil og sæl!
- Snorre Sel. Svarte den annen skadefro, hvoretter den første pigget av.²⁶⁹

²⁶⁶ Ramfjord, O.: 1945. s. 104.

²⁶⁷ Ibid. s. 74.

²⁶⁸ Man hadde i tillegg Kvinnehirden, Gjentehirden, Småhirden (for mindre piker) Unghirden og Guttehirden.

²⁶⁹ Mr. George: 1945 s. 15.

I det korte svaret på en nazihilsen ligger et interkontekstuel element, i form av en boktittel. Tegneren og barnebokforfatteren Frithjof Sælen ga i 1941 ut *Snorre Sel*, om selungen Snorre, isbjørnen Brummelabb, den sultne spekkhoggeren Glefs og den godmodige hvalrossen onkel Bart. Historien kan imidlertid også leses som en allegori over Norge, med trusselen fra Russland og angrepet fra Tyskland og der NS er representert ved måkene Sving og Svang. Boka fikk positiv kritikk i Fritt Folk, før det gikk opp for nazistene hva den virkelig handlet om. Boka ble suppressert. Ved tilbakekallelsen var førsteopplaget på 12500 eksemplarer allerede solgt. Historien ble raskt kjent, og skapte latter hos jøssinger og sinne hos nazistene.

En vits som går igjen i flere av samlingene lyder som følger:

En gutt i 15-års alderen satt en dag på trappa utenfor sitt hjem og leste i «The Times»
Dette ser en forbipasserende nazist, som straks griper inn:

- Hvor har du fått tak i den? spør han barskt.
- Fått tak i? svarer gutten, og ser medlidende på nazisten. – Jeg abonnerer på den.²⁷⁰

I en håndfull av vitsene i samlingene står bergenske tjuagutter for den kvikke replikken, som i eksemplet over. En tjuagutt var kjent for at han hadde glimt i øyet, var freidig og rapp i kjeften. Det helt usannsynlige poenget i historien er vitsens kvalitet. I en tid med streng pressesensur, der det nok kunne forekomme raid på norskekysten av engelske kommandosoldater, og enkelte flyslipp fra engelske fly, skulle en skolegutt kunne abonnere på engelske aviser, levert i postkassa. Uten at tyskere og nazister skulle ha merket det miste. At gutten tilsynelatende uproblematisk leste engelsk, kunne heller ikke vekke begeistring hos nazisten.

To spørsmål tidligere stilt, søker en avklaring: Bidro vitsene og de kvikke replikker til å forebygge tilstrømning til NS, eventuelt til at NS medlemmer sa opp sitt medlemskap?

Og for det andre: bidro vitsene til å etablere og sementere en ny identitet i landet under krigen, jøssingidentiteten? Eller mer grunnleggende: hva var det som gjorde jøssinger til jøssinger? Hva gjorde motstand til en kulturell identitet?

²⁷⁰ Ramfjord. O. 1945 s. 74/75. Motstandsmannen Sverre Midtskau forteller at han kom fra London på oppdrag i Norge i 1941, og hoppet ut i fallskjerm over Hardangervidda. Han hadde bl.a. med en bunke ferske engelske aviser, som han brakte med seg til Aulaskjelleren på Universitetet i Oslo, der studentene spiste. Der fantes et bord med et rikholdig utvalg av tysksensurerte aviser. Og der ryddet han forsiktig plass til sin avisbunke. Alt for å ha gleden av å se reaksjonen. Handlingen var ikke godkjent og medførte en streng refs. Men moro var det lell. Midtskau, Sverre: *London svarer ikke*. Ernst G. Mortensens forlag. Oslo 1968. s.134.

Jeg vil avslutte med en vits, gjengitt i flere vitsesamlinger, og som kan gi et inntak til en drøfting av de to spørsmålene over:

Toget står ferdig for avgang da kupédøren blir revet opp og en ung gutt slår hælene samme og hilser Heil og Sæl. Et par mann svarer på hilsenen, og gutten fortsetter til neste kupé. Også her blir hilsenen besvart av en passasjer, hvorpå den unge gutten fortsetter til tredje kupé. Her er det ingen som enser hilsenen. Gutten stikker kjapt hodet ut av kupévinduet og roper: - Hei, Ola, kom hit og ta plass! Her er det bare jøssinger.²⁷¹

7.5 Samhold og jøssingidentitet

Her er det jøssingfellesskapet som er det sentrale. «Felleskap i krig og fred» kalte Arbeiderpartilederen Einar Gerhardsen sine krigserindringer²⁷². Høyres kjente leder og stortingspresident, C.J.Hambro, er inne på det samme og sier det slik i en tale i den norske sjømannskirken i Brooklyn 9. april 1942:

«De som er hjemme står i en samlet front. Der er ikke parti; og der er ikke klasse. De som har, deler med dem som ikke har. Nye verdimål er skapt for mennesker og gjerninger».²⁷³

Nettopp fellesskapsfølelsen har vært trukket frem som essensen i jøssingidentiteten. Som nevnt i kapittel 2, hadde krigen som eneste identitetsutløser begrenset verdi. Men krigen, volden og ensrettingen, religiøse motsetninger, historiske og nasjonale forskjeller sammenfallende med fysiske landegrenser, var samlet sett viktig. Her var det en samvariasjon av relasjonelle, fysiske, religiøse, kulturelle og språklige grenser som skapte et felleskap.

«Krigen hadde sveiset oss sammen i et ubrytelig kameratskap ingen kan rokke», sier Sverre Løberg.²⁷⁴ Presse mannen Erik Egeland, som var en ung mann under krigen, skriver i sine memoarer:

Religiøse og politiske dogmer, klasseskiller og generasjonsskiller krympet for at nordmenn kunne skritte over dem og slutte seg sammen mot en felles fiende. I fangeleir, på arbeidsplass og i boligkvarterer, på østkant og vestkant, i by og bygd,

²⁷¹ Ibid, s. 40. Vitsen er også gjengitt hos Thomsen, P.: *German Super Mentality*. 1945 s.42.

²⁷² Gerhardsen, Einar: *Fellesskap i Krig og fred. Erindringer 1940-45*. Tiden. Oslo 1970. s. 134.

²⁷³ Hambro, C.J. *Taler i krig*. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1945. s. 55

²⁷⁴ Løberg S. *Det jeg husker best*. Aschehoug, 1966, s.20.

kirke, skole og annet organisasjonsliv mobiliserte en hjemmefront mot den nazistiske «nyordningen»²⁷⁵

Dette bekreftes av historikeren Ole Kristian Grimnes som viser til at motstanden først og fremst hadde en felles bakgrunn i det nasjonale samholdet.²⁷⁶ Gamle sosiale grenser forvitret. Man var i samme båt. Eller i samme celle på Grini²⁷⁷. Direktøren og fagforeningslederen: «Med felles fiende vart kjensla av nasjonalt fellesskap sterkare» skriver Berge Furre²⁷⁸. Arne Skauen omtaler et av de første, store tverrpolitiske «jøssingmøter» under krigen på følgende måte: «Det var et av de første møtene der deltakerne var nordmenn mer enn medlemmer av partier»²⁷⁹. Retorikken var essensialistisk, mens handlingene var prosessuelle. Man fødes ikke som god nordmann, man blir det. Andre kollektive identitetsmarkører var svekket, nye grupper fant sin plass i en nasjonale kollektive identitet- som jøssing.²⁸⁰

Dette kan illustreres ved å se på kirken og de kristne organisasjonene som var svært tidlig ute med å markere sine holdninger mot nazismen. Allerede i slutten av oktober 1940 organiserte man seg i «Kristent samråd for den norske kirke». Dette var noe nytt og enestående i norsk kristenliv. Berit Nøkleby skriver:

Under samme fane sto det frem folk som før hadde hatt vanskelig for overhodet å godta hverandre – den liberale teologen Berggrav, den konservative professor Ole Hallesby og Kinamisjonsforbundets predikant Ludvig Hope. Disse menn og kretsen rundt dem ledet den aksjon som førte til hyrdebrevet i februar 1941.²⁸¹

Nå var man «gode jøssinger», og gjorde plass til andre. Den individuelle identitet som kristen var like sterk som tidligere, men den kollektive identitet knyttet til menighet og trosretning åpnet nå opp for en kollektiv jøssingidentitet. Nå var man kristen motstandsmann.

Noe av det samme skjedde i arbeiderbevegelsen. Det kan være at historikeren Tore Pryser har rett i at for arbeiderklassens integrasjon i nasjonen var gjenreisningsåra viktigere enn krigstiden.²⁸² Men den «jøssingånden», den fellesskapsfølelsen som ble skapt, kan ha vært en mental «grenseriver» som gjorde arbeidet lettere. Nordisten Susanne Maerz sier i en artikkel.:

²⁷⁵ Egeland, Erik: *Tidsinnstilt. Fra liv og presse*. Dreyers forlag A/S 1987 s. 79

²⁷⁶ Ole Kristian Grimnes: 1983 s. 44-45.

²⁷⁷ «Fellesskap er i dag et annet navn på det tapte paradiset, - men et paradiset som vi inderlig håper å kunne vende tilbake til, og derfor leter vi så intenst etter veien som kan føre oss dit» sier Zygmunt Bauman i *Savnet fellesskap*. Cappelen Akademiske forlag. Oslo 2000 s.35.

²⁷⁸ Furre Berge: *Norsk historie 1905-1990*. Det norske samlaget. Oslo 1992. s. 190.

²⁷⁹ Skauen, Arne: *Jøssingene på Sehesteds plass*. Aschehoug 2003. s. 14.

²⁸⁰ Tjelmeland H.: «Kva gjorde krigen med Norge?» *Nytt Norsk Tidsskrift nr. 1*. 1996. s. 31.

²⁸¹ Nøkleby, B. bnd 2. 1988.

²⁸² Pryser, Tore. i *Arbeiderbevegelsens historie*. Bind 4, Tiden Norsk Forlag 1988 s. 589.

Okkupasjonstiden har hatt og har fremdeles stor betydning for norsk identitetsdannelse bl.a. fordi okkupasjonstiden blir sett på som en tid da det nasjonale fellesskap ble styrket.²⁸³

Berge Furre sier det slik:

Den djupe politiske kløfta frå mellomkrigstida kløyvde ikkje motstanden. Tvert i mot verka motstanden til å leggja grunnen for den politiske konvergensen i etterkrigstida.²⁸⁴

Plassen tillater ikke å gå nærmere inn på andre grupper, men jeg vil avslutte oppsummeringen med et sitat:

Det er en av de største ironier i vår historie at da Quisling og NS nådde opp og ble landets eneste tillatte parti under tyskernes okkupasjon av Norge, *da* greide de å virkeliggjøre en høy grad av nasjonal samling – blant sine motstandere.²⁸⁵

En felles fiende og en felles skjebne var noe som førte mennesker sammen. Harmonimodellen kan ha blitt sett som nødvendig. Man var enige om å nedtone det som skilte. Det kunne man ta tak i når freden kom. Under krigen var det nødvendig å fokusere på det som var viktig. Vitsen tegnet tydelige «vi og de» bilder. Nazistene var dumme, griske og ondskapsfulle. Jøssingene fremsto som negasjonen. På denne måte kunne man bidra til å sementere forestillingen om et sterkt fellesskap og stor samhørighet. Det kan være at fellesskapet i ettertid fremstilles som sterkere og bredere enn hva som var tilfelle. På den annen side har Norge historisk sett vært et mer egalitært samfunn enn de fleste andre okkuperte stater, selv om fortellertradisjonen kan ha bidratt til gi et for harmonisk bilde av situasjonen. Men fellesskapsfølelsen sto sterkt. I Arbeiderpartiets foreløpige program for overgangstiden sto bla:

Under krigen løftet vi i flokk. Særinteressene måtte vike for samfunnets felles interesser. Slik er det også vi må gjenreise landet. (...) Samholdet og samarbeidet i krigsårene har lært oss å kjenne og forstå og respektere hverandre på en annen måte enn før. (...) Tvers over gamle skillelinjer strekker vi hånden til alle gode nordmenn til felles innsats for disse oppgavene. (...) Fra fellesskap i krig til fellesskap i fred.²⁸⁶

Jøssingidentiteten gikk gradvis i oppløsning etter hvert som gjenoppbyggingen av landet skred frem etter krigen, og gamle politiske skillelinjer fikk større betydning. Men for en hel generasjon av nordmenn var jøssingidentiteten en realitet i mange år.

²⁸³ Susanne Maerz «Okkupasjonstidens lange skygger». I *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 4. 2007, s. 365.

²⁸⁴ Furre, B.: 1992, s. 187.

²⁸⁵ Utsagnet er professor Hans Fredrik Dahls, sitert fra Guri Hjeltnes «Hverdagsliv», Bind 5 i *Norge i krig*. 1986. S. 27.

²⁸⁶ Gerhardsen E. 1970. s. 144.

7.6 Vitsenes forebyggende funksjon?

Kan vitsefortelling ha bidratt til å forebygge tilstrømningen av medlemmer til nazistiske organisasjoner? Ble vitsefortellernes negative nazistbilde, som via ulike veier ble formidlet til kollaboratørene, oppfattet slik at vitsene og annen humor på deres bekostning, tok fra dem ære og verdighet? Kan vi se denne tilnærming som en profylaktisk strategi for å redusere tilstrømningen av nye medlemmer i NS? Og kan dette på den annen side ha bidratt til å styrke jøssingidentiteten? Filosofen Charles Taylor knytter begreper som anerkjennelse, ære, tilhørighet og verdighet til identitet og peker på at mennesker har et inngående behov for sosial anerkjennelse, noe som er av avgjørende betydning for vår identitet.²⁸⁷

Anerkjennelse og identitet får man gjennom tilhørighet, dvs. at det sosiale nettverk anerkjenner hvem du er og hva du står for, hvilken identitet du gestalter. Verdighet er også et sentralt begrep hos Taylor. Dette er en betegnelse for noe som alle har som en iboende karakter, og verdighet baseres på en intuitiv følelse av hva som er rett og galt. Behovet for anerkjennelse har en klar sammenheng med identitet. Vår identitet formes av andres anerkjennelse eller fravær av slik. Taylor skriver:

... a person or a group of people can suffer real damage, real distortion if the people or society around them mirror back to them a confining or demeaning or contemptible picture of themselves. Non-recognition or misrecognition can inflict harm, can be a form of oppression, imprisoning someone in a false, distorted and reduced mode of being.²⁸⁸

Taylors teorier kan sees i sammenheng med Franz Fanons tese om hvordan kolonimakter brukte et negativt bilde av de koloniserte som våpen, et bilde de selv tegnet opp og som de påtvang de folkene de undertrykte.²⁸⁹ Taylor viser til at flere grupper, bl.a. fargede i hvite samfunn og kvinner i patriarkalske samfunn har tatt til seg slike nedvurderende bilder av seg selv. De har internalisert et bilde av egen underlegenhet, noe som har ført til lavt selvbilde. For fargede personer i hvite samfunn har slike påførte bilder vært et effektivt verktøy i undertrykkingen.²⁹⁰ Taylor viser til Rousseau som skal ha sagt om ære og menneskeverd: den som er likegyldig til sitt eget rykte, og uvillig til å forsvare det, må være en svekling og derfor verd vår forakt.²⁹¹ Spørsmålene jeg har søkt å avklare er om vitsefortellernes negative nazistbilde, som via ulike veier ble formidlet til kollaboratørene, ble oppfattet slik at vitsene

²⁸⁷ Taylor C. s. 25

²⁸⁸ Taylor C. 1994 s. 25.

²⁸⁹ Fanon, Franz: *Jordens fordømte*. Bokklubbens kulturbibliotek, Oslo 2002

²⁹⁰ Taylor, C. 1994 s. 25

²⁹¹ Ibid s. 49.

og annen humor på deres bekostning, tok fra dem ære og verdighet? Under krigen florerte et utall av vitser som fikk latteren til å skylle over nazistene²⁹². Det gikk for mange på verdigheten løs. Den menneskelige identitet skapes, som Taylor sier, dialogisk som en reaksjon på våre relasjoner, inkludert våre faktiske dialoger med andre. Men tidvis også i kamp mot det som «de betydningsfulle andre» vil se hos oss²⁹³. Men dialog er vrient å få til når det store flertall i en nasjon ikke ønsker en dialog. Nazistene opplevde å bli frosset ut av det gode selskap, gamle venner og familie ville ikke hilse. Et eksempel kan være følgende anekdote:

Macody Lund som var en glødende patriot og en ridder uten frykt og daddel, traff en dag Eivind Mehle inne på Teatercafeen og så ham rett i fjeset uten å fortrekke en mine. «Jasså, Macody!» sa Mehle, «vil du ikke hilse på meg?» «Jeg vil ikke p.... på deg» hveste Macody. Mehle gikk øyeblikkelig til politiet og meldte sin gamle venn. Under forhøret sa Macody: «Skal jeg virkelig ha ubehageligheter fordi jeg ikke vil p.... på Mehle, så kan jeg jo alltid spendere en liden skvett på han»²⁹⁴

Sett i ettertid kan vi kanskje si at vitsefortellerne gjorde sitt beste for å rokke ved NS-medlemmenes verdighet, i håp om at de skulle melde seg ut av NS, eller for å forebygge at noen meldte seg inn. At også NS-folk var klar over dette, finnes det belegg for. Tidligere Milorg-leder og seinere statsråd Jens Christian Hauge bli i august 1941 satt i varetekt for å ha fleipet med NS. Han satt fengslet i to måneder før saken kom for retten. Bakgrunnen var at han under sine manuduksjoner for jurister på universitetet skulle ha slått morsomheter på nazistenes bekostning. Riksadvokaten mente at Hauge hadde fortsatt å virke i den de oppløste partiers ånd, selv om han ikke hadde noen partitilknytning. Han argumenterte under rettsaken med at Hauge hadde vært dristig og morsom på NS-regimets bekostning. I følge historikeren Olav Njølstad begrunnet Riksadvokaten ønsket om fengselstraff for Hauge på følgende måte:

Deretter hevdet han (Riksadvokaten) at mens kjærnen i all politisk virksomhet tidligere var å verve medlemmer og hindre at andre partier fikk medlemmer, så besto den nå i det alt vesentligste i å hindre oppslutning om NS.²⁹⁵ (Min understrekning)

²⁹² “Every joke whispered against a regime, every laughter at the expense of the Hitlers and the Stalins of this world is a nail in their coffin”. Mikes, Georges, (i forordet til): *No Laughing Matter: A Collection of Political Jokes*. Av Steve Lukes og Itzak Galnoor. Routledge & Kegan Paul, New York 1985. s. VII.

²⁹³ Taylor, C. 1994 s. 33.

²⁹⁴ Bø. F.1945 s. 57 Mehle var en profilert NS person mens Macody Lund var en uredd kulturpersonlighet som flere ganger ble arrestert av tyskerne. Flere vitser der kjente nordmenn er aktører omhandler samme poenget, man «overser» gamle «venner».

²⁹⁵ Njølstad, Olav: *Jens Chr. Hauge – Fullt og helt*. Aschehoug . Oslo 2008. s. 82.

Hauge skulle ha forgiftet studentenes sinn ved sine morsomheter på nazistenes vegne. Ingen av NS-studentene våget å vitne, og Hauge ble frikjent.

NS-medlemmene kunne føle isfronten. Her er en anekdote om en gang politiminister Jonas Lie skulle besøke Bergen, en begivenhet som ble slått veldig opp. Avisene hadde tre og firespaltede forsidebilder av gjesten og lange artikler om ankomsten, Gater og offentlige bygg var flaggprydet, skolene hadde fri og politikorpset paraderte med sanger og musikk og høyttalere på gatehjørner holdt folk oppdatert om gjestens program.

Da besøket var over og Jonas Lie skulle reise igjen, støtte han på sin gamle skolekamerat Rolf Beyer utenfor jernbanestasjonen. Beyer så hverken til høyere eller venstre og gikk forbi uten å hilse. «Statsråden» stanset opp, ildrød i toppen, og ropte i en illevarslende tone: «Goddag, Rolf!» Beyer snudde seg, så forbauset på ham og sa: «Nei, goddag, Jonas! Er du i byen»²⁹⁶

Slike hendelser ble fortalt, gjenfortalt og registrert.

Arne Wolff, frontkjemper og leder for NS ungdomsfylking i Bergen, sier:

Vi fikk nye venner. De gamle var borte, Om vi møttes på gaten kastet vi et blikk på hverandre men vi hilste aldri. (...) og nesten alle kunne fortelle det samme: vi var blitt en belastning for våre familier. (...) Javisst ble vi mobbet.²⁹⁷

Nazistene kunne ikke unngå å merke at de hadde lav status, at de var mislikte. Riksleder i NS kvinneorganisasjon Olga Bjoner skrev det slik:

Man blir hånet og spottet og utsatt for de aller verste ting. (...) Det er så forferdelig at en nesten fristes til å miste troen på eget folk.²⁹⁸

Målet, bevisst eller ubevisst, var å frata nazistene deres identitet som «gode nordmenn». Et annet eksempel fra Bergen i 1943 kan illustrere situasjonen:

Bergen har formelig fått en ny turistattraksjon, nemlig «bispinne Zwiilmeyer». Hun kalles ikke annet enn «Die Zwiilmeyer» (...) Die Zwiilmeyer møtte forleden en bekjent, en dame som unnlot å hilse på henne. Die Zwiilmeyer ble meget indignert, stoppet damen på gaten og forlangte at hun skulle hilse. Damen avslo bestemt. Bispinnen anmeldte henne da til politiet og fikk den formastelige dame dømt til 100 kroner i bot. Så bega det seg noen dager senere at Die Zwiilmeyer kom inn på en trikk hvor den straffede, men aldeles ikke botferdige dame også satt. Damen reiste seg øyeblikkelig og gjorde dyp komplimang for Die Zwiilmeyer, hvorefter hun tok samtlige passasjerer til vitne på at hun hadde hilst på bispinnen. Alle passasjerer erklærte øyeblikkelig at de var vitner til den ærbødige hilsen, samtidig som de også

²⁹⁶ Ibid, 1945 s.54.

²⁹⁷ Gokstad, Anders Chr. Grimnes Ole Kr. og Rødland Kjartan: *Der veiene skiltes. Hvorfor opplevde vi krigen så forskjellig?* Eide Forlag, Bergen 2005.s. 27. I perioden 1997-2002 ble det foretatt videointervjuer av 200 motstandsmenn og av 42 tidligere nazister. Videoene er lagret på Nasjonalbiblioteket. I 2002 kom et utdrag av intervjuene med kommentarer i bokform.

²⁹⁸ Dahl og Bastiansen, 2000 s. 144 har hentet sitatet, fra Olga Bjoners bok «*Mot lysere tider*» Viking 1943.

gjorde dyp reverence. Etter denne historien kan Die Zwiilmeyer ikke lenger vise seg på Bergens gater uten at hennes medborgere og borgerinner gjør de dypeste hoffkniks. Bergenserne venter nå på en forordning fra politiet om at det er forbudt å hilse på bispinnen.²⁹⁹

Herre-trell dialektikken er avhengig av at trellen ser opp til herren. Nå gjøres det ikke, og den gjensidige avhengighet brytes. Taylors perspektiv gjelder flerkulturelle samfunn. Jeg har applisert det på en tokulturell situasjon, der flertallet var den undertrykte part.

Utgangspunktet for en effektiv kamp for å rive ned en identitet som nazist måtte være at det finnes en plass utenfor eget konstruerte identitet, et autentisk "jeg" som en kan vende tilbake til om en identitet ikke lenger passer. Og nettopp det ble et sentralt problem hos nazistene.

Taylor er benyttet for å forstå hvordan vitser kunne påvirke nazistene. Men hvordan påvirket vitsene jøssingene? Vitsen og humor kan styrke en gruppetilhørighet og tydeliggjøre forskjeller mellom grupper i samfunnet.³⁰⁰ Ofte bygger vitsene på en karikering av motstanderne, på en stereotypisering, som for tyskertøsene. Årsaken til at stereotyper går hjem hos mottakerne, ligger ofte i verdier, normer og levesett, ikke nødvendigvis hos de som henges ut, men hos tilhører,³⁰¹ og stereotypene er vanskelig å få bort, selv med bruk av kalde fakta.³⁰² Stereotyper inneholder oftest normative elementer som skaper rolleforventninger mot medlemmene av gruppen som stereotyperes. Vitsemottakeren tror at det forholder seg slik det er beskrevet. Når slik humor mottas med latter bunner det i en forestilling om at overdrivelsene har en kjerne av sannhet.³⁰³ Med et slikt utgangspunkt kan det være problematisk å skille fordommer fra stereotyper. Når folk skaffer seg en identitet som jøssing, eller forsterker denne og definerer hvem de er med bakgrunn i hvilke gruppe de tilhører, vil vitser om andre grupper kunne benyttes, selv om det er grupper som ellers kan ha egenskaper og bakgrunn lik vitsefortellerens.³⁰⁴ Det har vært hevdet at samholdsmotivet under

²⁹⁹ Ramfjord, O. 1945. S. 58. «Die Zwiilmeyer» var gift med cand.theol Dagfinn Zwiilmeyer. Som medlem i Nasjonal Samling ble han i 1942 utnevnt til biskop i Bjørgvin bispedømme, senere i Hamar bispedømme.

³⁰⁰ Herzberg Johnsen, Birgit: *Hva ler vi av? Om nordmenns forhold til humor*. Oslo. Pax 1997.

³⁰¹ Velure Magne: "Djävla utlenning! Rykten och vitsar om invandrare i Sverige" i Daun Ake og Ehn Billy (red): Bland-Sverige. *Om kulturskillnader och kulturmöten*. Carlsson Bokförlag AB 1988.

³⁰² Tranhell, Arne: "Svenskarnas fördommar mot invandrare" SOU 1974:70

³⁰³ La Vine, Robert A. og Campbell, Donald T.: *Ethnocentrism; Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior*. New York 1972).

³⁰⁴ Christie Davis skriver: "In traditional societies, where people derive one of their most important social identities from their membership in a local community, the jokes are told about the members of a group that is recognizably similar, and who to the joke tellers look like themselves as seen in a distorting mirror. (...) The members of a joke telling and joke sharing group enjoy a sudden "burst of glory" as the stupidity if the others is unveiled and their own superiority is briefly confirmed". Davis C.: *Jokes and their relation to society*. 1998. Mouton de Gruyter. s 14.

krigen har vært vitsens moralstyrkende effekt. Det var ikke lenger naboen eller lokalmiljøet, folk fra samme laug eller forening, man identifiserte seg med. Klaseskiller krakelerte. Men hvordan fant man frem til ”de og vi”. Uniformeringen bidro til en viss grad. Offer for vitsene, ”de”, var folk i grønne uniformer, folk med ”marihøner” på jakkeslaget og folk i hirduniformer. Og man søkte å markere eget ståsted ved gjenkjennelsestegn, tegn som etter kort tid ble forbudt brukt, som nisseluer, eller binders i knapphullet. Men i et lite land med gjennomsiktige forhold var det overkommelig. Man kjente sitt nærmiljø og sitt grannelag. Man visste et stykke på vei hvem som var hvem og hva de sto for, uavhengig av tidligere gruppe eller klassetilhørighet.³⁰⁵ Spranget fra å styrke eget selvilde til å fortegne eller stereotypisere andre er kort. Det avgjørende er at man har en forestilling om at ”de andre”, eksempelvis NS-medlemmer eller ”tyskertøser”, har en annen og mer mindreverdige moral enn hva en selv har. Personene sees ikke som individer men som representant for en gruppe, med et negativt livssyn, og med særlig negative menneskelige egenskaper.

³⁰⁵Det er likevel grunn til å tro at Arne Skauen overdriver når han skriver at bra jøssinger måtte ha noe i ansiktet som røpet slektskapet, for ”vi 98% tar sjelden feil av hverandre”.(Stallere, B. 66 skinnbrev fra Oslo. 1943, s. 17).

8 KONKLUSJONER

Kapitlet søker å gi svar på noen av spørsmålene stilt i oppgavens første kapittel, der jeg satte opp en treleddet problemstilling med tilhørende forskningsspørsmål. Den første problemstillingen, som omhandler innholdsavklaringer, krever neppe utdypende konklusjoner. Jeg har vist hvem som var antagonist og protagonister, og hvordan antall vitser fordelte seg på de ulike grupper. Jeg vil begrense omtalen her til å si noe kort om krigshumor og vitser, og presentere noen konkluderende ord om vitsenes funksjon, der motstand og identitetsforsterkning står sentralt.

8.1 Humor og vitser

Når gjelder fordeling av vitser på de ulike humorkategorier, kan en tredeling favne hovedtendensen: de fleste av vitsene kan sorteres under kategorien «overlegenhetsvitser» der nazistene, antagonistene, er i besittelse av negative personlighetstrekk, i motsetning til vitseforteller og tilhører. Dikotomien «de» og «vi» er tydelig. En gruppe vitser, særlig knyttet til krigsslutt, kan sorteres som aggressive. Den tredje gruppen vitser er «dampvitser» som særlig går igjen der hverdagslivet under krigen omtales. Her er det de daglige frustrasjoner som får utløp, og vitsene bidrar kanskje til at folk enklere kom seg gjennom en vrien hverdag. Unntaksvis opptrer enfoldige vitser, vitser med galgenhumor, med bakhtinske, karnevalistiske trekk, og en og annen vits basert på inkongruensteori, uten at jeg har funnet grunn til å identifisere disse vitser nærmere.

Fortelling av jøssingvitser skulle tjene flere hensikter, bl.a. ønsket om å få tilslutning til en ideologi der frihet og demokrati sto sentralt. Samtidig var hensikten å få folk til å ta avstand fra en annen ideologi, nazismen. En utfordring i en slik sammenheng ligger i at vitsene kunne fremme ideologiske fordommer like mye som de sørget for å øke folks forståelse for politiske vitsers plass i holdningskampen, jfr. vitsene om tyskertøser.

En annen utfordring skal kort omtales. Min gjennomgang av krigsmemoarer fra folk som bedrev aktivt, organisert motstandsarbeid, omtaler kun unntaksvis vitsefortelling. Søker vi en forklaring på dette kan den være at vitsefortelling kunne passivisere. Vitseforteller og lytter definerte seg ofte som jøssinger. De var en del av et fellesskap. Og ved å fortelle/lytte gjorde de noe de oppfattet som farlig og ulovlig. De deltok aktivt i noe som var illegalt. De trengte følgelig ikke å ha dårlig samvittighet for ikke aktivt å gå inn i mer farefulle og organiserte

aksjoner. De bedrev en form for motstand allerede. Slik sett kunne vitsen fungere som et surrogat for organisert motstandsarbeid, og således bidra til passivitet og virkelighetsflukt.

Vi vet ikke hvem som har fortalt vitsene, vi vet ikke når, og hvor de ble fortalt, og vi vet lite om hvor ofte vitsene ble fortalt. Vi vet heller ikke noe om hvilke andre vitser som gikk på folkemunne. Vi finner ingen jødevitser, svigermorvitser eller trønderskrøner, vitsetyper velkjent fra førkrigstiden. Vi finner heller ingen vitser rettet mot regjeringen i London, til tross for at sinnet over regjeringen var betydelig våren 1940 i følge Grimnes.³⁰⁶ Vi finner heller ikke vitser fortalt av nazister. Det er således grunn til å være varsom med å konkludere med at kun «jøssingvitser» ble fortalt under krigen.

Jeg har i oppgaven søkt å vise at latteren som fulgte vitsene var avhengig av at folk kjente bakgrunn og sammenhenger. Forutsetningen for vitsenes effekt synes å være kontekstspesifikke.³⁰⁷ Arbeidet med kontekstavklaringer har følgelig stått sentralt.

8.2 Vitsens funksjoner

De to andre hovedproblemstillingene listet innledningsvis dreier seg om vitsenes funksjoner. Kan de sees som en form for motstand og bidra vitsene til å styrke den nye kollektive identitetsfølelsen; jøssingidentiteten?

Vitsen som motstand.

Spørsmålet jeg stilte i innledningskapitlet var om vitsene kunne sees som et bidrag i motstandskampen, eller om hensikten kun var å more?

Svaret vil avhenge av hva som legges i motstandsbegrepet. Motstand kan forstås som et begrep som dekker ulike tiltak, ofte iverksatt der makt er asymmetrisk fordelt. Denne asymmetrien settes på prøve eller forskyves hvis den underlegne parten utøver motmakt.

Bruk av makt er en rett staten har, basert på borgernes aksept av dette gjennom lovgivning og frie valg. Når lover settes ut av spill eller nye lover med straffebud implementeres uten at de som forestår dette har den nødvendige legitimitet, kan motstand inntre. Legitimitet er derfor et nøkkelord for å akseptere statens maktanvendelse. Legitimitetsaspektet var fraværende under krigen, da tyskerne tok seg til rette ved bruk av makt. Det norske folk ble møtt med vold om

³⁰⁶ Grimnes, O.K. 1990 s. 24.

³⁰⁷ Studier av humor i andre undertrykte regimer understreker poenget, se bl.a. Stein, Mary Beth: *The Politics of Humor: The Berlin Wall on Jokes and Graffiti*. Western Folklore 48. 1989.

de ikke gjorde som de ble beordret. Vold er både et fysisk og et symbolsk fenomen, ved at historiene om vold legitimerte motstand, og ble en del av folks virkelighetsoppfatning. Ved bruk av- og trusler om- vold skulle befolkningen adlyde de dekreter som okkupasjonsmakten og kollaboratørene fremmet. Mot dette reiste de en motstand som hadde en rekke ulike former.

Synne Corell viser til en undersøkelse av historikeren Pieter Lagrou, som har sett på minnekulturen i Belgia, Nederland og Frankrike rett etter krigen, der spørsmålet ble reist om hvordan motstandsinnsatsen ble fortolket. Betydningen av begrepet «motstand» ble utvidet til å favne hele samfunnet, som sivil, moralsk og åndelig motstand. Motstanden ble forstått som et kollektivt og nasjonalt prosjekt.³⁰⁸ Ser vi på litteraturen i Norge etter krigen, vil vi se at det opereres med en fleksibel forståelse av begrepet motstand. Noen ganger er motstand noe som utføres av motstandshierarkiets lille og eksklusive forsamling på toppen, andre ganger blir det vist til et bredt folkelig fellesskap. Vitsesamlerne etter krigen synes å enes om at vitsens funksjon var å forstå som en del av motstandskampen.

Når jeg tidligere i oppgaven tentativt valgte å se vitsefortelling som en motstandsform, forutsatte det at fortelleren utsatte seg for fare. Jeg varslet at en endelig konklusjon først kunne trekkes etter at vitsene i analysekapitlene var gjennomgått. Farenivået er uklart. Jeg har ikke belegg for å si at noen ble fengslet eller henrettet som følge av vitsefortelling alene, selv om det etter hvert ble vedtatt flere lover som kunne ramme aktiviteten. Jeg har i oppgaven også listet et mulig motstandshierarki, der vitsefortelling havner et stykke nede på skalaen. Etter en gjennomgang av analysekapitlene har jeg falt ned på det standpunkt at jøssingvitsene fra krigen må kunne sees som en form for **indirekte** motstand. Det krever en forklaring, og jeg lister i det følgende tre former for indirekte motstand.

Vitsenes holdningsskapende effekt :

En vits tilhørerne kjenner vil normalt ikke oppfattes som spesielt morsom. I en okkupasjonssammenheng stiller det seg annerledes. At vitsen er hørt tidligere viser bare at den «vandrør», at flere får anledning til å få budskapet med seg. Her fremkommer det tydelig hvem som er helt og skurk og hvem man bør identifisere seg med. Vitsen kan således bidra til å styrke selvfølelsen hos enkelte, og kunne i tillegg myke opp tilhøreren og gjøre ham mer mottakelig for overtalelser. Vitser fortalt på en arbeidsplass kunne skape en motkultur, kunne oppmuntre til solidaritet, og bidra i følge Stokker til å bryte ned følelsen av isolasjon i den

³⁰⁸ Corell S. 2010. s. 72.

første tiden etter okkupasjonen. Dette var med på å styrke moralen i folket og kan ha ført til økt rekruttering til de mer organiserte motstandsformer. Vitsen bidro følgelig til en indirekte utvikling av kritisk politisk bevissthet, nødvendig for å utfordre og stå i mot nazistene. Berit Nøkleby viser til at vitsen også hjalp til å stive opp egen moral³⁰⁹. Vitsefortelling utvisket hierarkiske strukturer på to måter: Internt ved at det ikke ble stilt krav til vitsefortellers alder, fysikk eller sosiale status. Her kunne alle bidra. Vitsene viser et bredt engasjement, med skarpe replikker fra representanter fra alle samfunnslag. Det var legitimt for alle å slå en jøssingvits. De hierarkiske strukturene ble også rokket ved at nazistene, den styrende elite ble fremstilt på en degraderende måte. Ved at vitsen brakte latter over NS, rikket man ved styringshierarkiet og svekket en autoritet påkrevet for effektivt styre. Og ikke minst: vitsen skapte en felles følelse av opposisjonell gruppe-identitet, som jøssing.

Om man ikke drev med farligere former for motstandsarbeid, så gikk man ikke inn i NS. Slik sett kan vitsene ha hatt en indirekte motstandseffekt.³¹⁰

Vitser som motpropaganda:

Under omtalen av den ytre kontekst er nazistenes propagandaframstøt omtalt. Befolkningen sto overfor en informasjonskamp, en ideologisk kamp, og var møtt med sterkt begrenset trykke- og talefrihet. Dette i tillegg til kraftig nazistisk påvirkning. For noen kan vitsefortelling ha vært et svar på nazistenes massive påvirkningsarbeid. Man ga en «motgift» mot nazistenes propaganda. Folk skulle gjøres immune mot desinformasjon. Dette kunne skje ved å latterliggjøre den propaganda man ble utsatt for, eller ved å påvise at det var snakk om blank løgn. For noen ble dette det første inntak til en alternativ virkelighetsbeskrivelse, selv om fremstillingene var enkle i formen. I noen tilfeller kunne slik mot-propaganda aksepteres om avsenderens autoritet var betydelig og troverdigheten var stor.

Vitsens forebyggende funksjon

Spørsmålet som i innledningskapitlet ble reist er knyttet til en mulig profylaktisk effekt av vitsefortellernes negative nazistbilder. Disse ble via ulike veier formidlet til kollaboratørene. Ble vitsene da oppfattet slik at disse og annen humor på nazistenes bekostning, tok fra dem ære og verdighet? Spørsmålet som er stilt og forsøkt besvart er følgende: kunne man bryte ned en ønsket og etterstrebet anerkjennelse, i den uuttalte hensikt å frata nazistene deres identitet som «god nordmann», og kunne en slik tilnærming sees som en forebyggende strategi for å

³⁰⁹ Nøkleby, B, 1986 s. 248.

³¹⁰ Dette er et sentralt poeng hos Stokker.K. 1995 s. 206.

redusere tilstrømningen av nye medlemmer til NS, og derved betraktes som en form for motstand?

Et inntak til strategien er antydnet ved å vise til Taylors synspunkter på ære og verdighet. Han belyser vårt allmenne behov for anerkjennelse, og viser til sammenhengen mellom anerkjennelse og identitet. En av hensiktene med vitsefortellingene var å sende signaler av fornedrende eller foraktelig art. Taylor viser til at anerkjennelse er et livsnødvendig menneskelig behov. Hva viste så vitsene? Medlemmer av partiet ble fremstilt dels som kriminelle, som mindre begavet, eller som rene lykkejegere med økonomiske motiver for sitt medlemskap. Det er de færreste som ønsker å bli slått i hartkorn med utledde tomsinger. Slik kunne vitsene bidra til at noen falt ned på «rett side av gjerdet», med det resultat at de fortalte vitsen videre ved et passende høve. Den tidligere omtalte rettsaken mot Jens Christian Hauge viser at nazistene var klar over faren for at humor kunne ha en slik forebyggende effekt. Som det fremgår av oppgaven ble nazister i mange miljøer helt frosset ut av både familie og tidligere venner. Vitsene skisserte implisitt et felleskap av gode nordmenn, der den som ble utsatt for ironien, NS medlemmer og tyskertøsene, sto utenfor. De negative karakteristikkenes av medlemmer i NS og hirden var mange. De kvikke replikkene likedan.

Generalsekretær i Hjemmefronten, Tore Gjeldsvik, skriver at de på slutten av krigen valgte å intensivere propagandaaksjonene mot NS medlemmer for å skremme dem fra voldsaksjoner. Med en påminnelse om at oppgjørets dag ikke var langt borte.³¹¹ Med de samme poenger som i vitsene om hva som ville skje med nazistene når krigen en dag var over. Kathleen Stokker peker på en tendens til å overdriver disse parolenes betydning. Hun skriver:

While several researchers have emphasized the important role played by resistance slogans and directives (Norw.: paroler) in developing anti -Nazi sentiments, (...) I will argue that the jokes were even more effective, not least by virtue of their greater accessibility and safety.³¹²

Når rekrutteringen til “Roklubben” etter hvert skjøt fart, kan grunnene være flere. Begrepet “Roklubben” var en negativ metafor og en fellesbetegnelse som ble brukt for å karakterisere folk som etter å ha samarbeidet med tyskerne og NS, etter hvert, og da særlig etter at de overnevnte provisoriske anordninger var vedtatt, og etter Tysklands angrep på Sovjetunionen ble kjent, søkte å trekke seg tilbake fra samarbeidet ved å signalisere nye holdninger ved

³¹¹ Gjeldsvik, Tore: Hjemmefronten. Den sivile motstand under okkupasjonen 1940-1945. J.W.Cappelens forlag A/S, Oslo 1977. s. 220.

³¹² Stokker, K. 1991. s.186.

symbolske markeringer og protester. Dette gjaldt også NS medlemmer som sluttet å bære partimerket.³¹³ De provisoriske anordninger er nevnt, de gjentatte trusler fra Regjeringen i London med påminnelser om hva som ville skje når krigen tok slutt, kan ha vært viktige, i tillegg til at vitsene som stadig tok opp dette tema, kan ha hatt betydning.

Det er viktig å se de tre indirekte motstandsformer i sammenheng. I omtalen av «tyskertøsene» trakk jeg frem Toralv Øksnevads oppfordring via London Radio om å vise okkupantene «den kalde skulder». Dette kan være en måte å frata nazistene ære og verdighet. R.Prytz oppsummerer erfaringer fra det besatte Danmark og viser til at tyskerne ble satt på plass av danskenes hemmelige våpen, «den kolde skulder», kombinert med skandinavisk humor».³¹⁴ Dette er i tråd med hva jeg her har søkt å vise, at vitsene bidro til den kalde skulder, og begge deler kan sees som en form for indirekte motstand.

Jeg skal ta meg i vare for å overdrive vitsenes betydning for endringer i folks holdninger og atferd. Terbovens bruk av vold etter 25. september 1940 med senere naziterror har spilt en sentral rolle. Den kumulative effekten av aktuelle hendelser bidro sterkt til den voksende motstanden i landet, og til motstandsformer som bruk av humor og vitsefortelling.

Jøssingidentiteten

Det siste spørsmålet listet i innledningskapitlet, dreide seg om hvorvidt vitsefortelling kunne bidra til å styrke jøssingidentiteten, motstanden mot nazistene i folket. Analysen har vist en prosessuell konstruksjon av jøssingidentiteten. Samtidig har jeg søkt å vise at samtiden hadde en essensialistisk kulturforståelse. Identitet er følgelig noe man skaper, mer enn noe man har. Den bygges opp, vedlikeholdes og endres i møtet med omverdenen. Eller rives ned. Omgivelsene er med på å bestemme hvilken identitet som er akseptabel eller ønskelig. Identitet er i stor grad noe man tildeles av andre. Identiteten som jøssing eller «god nordmann» ble definert ved hjelp av en rekke markører, så begrepet «jøssing» kan forklares på forskjellige måter. Det kan dels sees som en betegnelse på en motstandsmann, en som aktivt deltok i en av de mange «fronter», en som utsatte seg for stor fare ved sine gjerninger. En bredere definisjon av jøssing er en person med en negativ holdning til nazismen. Man var mot tyskere, mot nazister og for kongen. Man var en «god jøssing». Man boikottet nazistiske

³¹³ Partimerket ble omtalt av Arne Skauen på denne måten: ” et knappestort utslett på frakkekraven, de politiske systemers syfilis” (Stallere B. 1943 s. 53).

³¹⁴ Prytz, R. (red): Den kolde skulder. København Fritt Nordisk Forlag. 1944, s. 5.

teaterstykker, man unngikk enhver omgang med tyskere og NS-folk, og man arbeidet ikke for tyskerne. Om man ikke deltok i Milorg, eller i produksjon av illegale aviser, så var følelsen av å gjøre noe illegalt, at man utsatte seg for fare, at man var en ekte jøssing, styrket hos mange ved at de feiret 17. mai i lønndom, sang «Ja vi elsker» eller fortalte vitser der nazister ble hengt ut. Først og fremst var identiteten basert på en følelse av fellesskap, på «vi»-opplevelser. Men følelsen av samhørighet betinger at noen står utenfor, at man kan referere til forskjeller. Allan Dundes sier det slik: “As there can be no self or concept of self without «other”, there can be no sense of group without some other group.”³¹⁵

Det er grunn til å spørre om det er riktig at bærere av kollektive identiteter, som jøssinggrupper, eller vitsefortellere, kan ha monopol på og definere hvordan en jøssing skal agere, hva han skal mene og hva han skal tro. Situasjonen under krigen var spesiell, og krevde spesielle tiltak, men under andre omstendigheter ville det å stille akseptere alt en gruppe fremførte som et ideal, være problematisk. Det innebærer på mange måter å knytte individer til en forestilling, et opphøyet mål man hadde liten kontroll over, i vårt tilfelle en oppskrift på hvordan en jøssing skulle te seg. Og uten å kunne basere sine beslutninger på troverdig og objektiv informasjon.

Identiteten kunne sementeres når man hørte historier om «jøssinghelter», mennesker man kunne identifisere seg med, men også når man kunne bedrive «motstand» ved å berette en vits eller anekdote. På et vis var man deltaker i historien. Særlig når man fortalte den samme vitsen et utall ganger. Man kreerte seg selv som jøssing når handlingen var positiv, og andre kunne se at man flagget god «jøssingholdning».

Det kan være problematisk å dokumentere at jøssingidentiteten ble *styrket* som følge av fortelling av vitser, men sannsynligheten for at *flere* definerte seg som jøssing som følge av denne aktiviteten, er trolig. Og det var ikke noe som tok slutt 8. mai 1945. Å være jøssing ble en hedersbetegnelse, som stadig flere ønsket å ikle seg. Det gikk så langt at Milorg på nyåret i 1942 fant behov for å sende ut et «forsiktighetsdirektiv» til sine menn, der det ble advart mot å bli betraktet som «erkejøssing».³¹⁶

Jeg har omtalt to forhold knyttet til jøssingidentiteten: motstand mot okkupantene og dets kollaboratører, og fellesskapet mellom de som definerte seg som jøssinger. Til dette siste kan

³¹⁵ Dundes Allan: 1989. S.7

³¹⁶ Njølstad O. , 2008. s.104.

vitsene ha bidratt. Vitsen kunne få latteren til runge bak blendingsgardiner under en kulturkveld. Morsomheter om hjelpeløse NS- medlemmer kunne bidra til samhold og fellesskap, noe som knyttet bånd mellom mennesker. Nettopp fellesskapsfølelsen har vært trukket frem som essensen i jøssingidentiteten. Anne Eriksen skriver:

Etterkrigs- Norge vokste ut av okkupasjonstiden i form av vilje til gjenreisning og samling om jøssingenes klasseløse (sosial)demokrati.³¹⁷

Jeg har vist at historikere har søkt å trekke utviklingslinjer fra trettitallet og frem til etterkrigstiden for å vise at samarbeid mellom de politiske partiene allerede var i gang før krigen, og at samarbeidet fortsatte ved gjenreisningen.³¹⁸ Slike forklaringer legger i mindre grad vekt på krigstidens jøssingidentitet og fellesskapsfølelse. Berge Furre refererer til Fellesprogrammet fra 1945:

I norske sinn er det skapt et fellesskap som ingen voldsmakt kunne oppløse. Det var ingen som spurte hvilket parti man tilhørte eller om en var fattig eller rik. Hver god nordmann møtte med sitt offer, sin formue og sitt liv, og det ble iskaldt omkring den vesle flokken som gikk erobrene til hånde.³¹⁹

Dette beskriver et felleskap av en helt annen karakter enn det man så en flik av på 30 tallet. Det kan derfor være grunn til å understreke at nettopp jøssingidentiteten, følelsen av felleskap på tvers av partigrenser og sosial stand, var en forutsetning for et vellykket gjenreisningsarbeid. Og ikke bare på det politiske plan. Guri Hjeltnes gir en god beskrivelse av situasjonen:

Lenge etter krigen kunne det uformelle eksamenspapiret fra okkupasjonsårene få større betydning enn mang en formell utdanning. Stemplene fra okkupasjonsårene kan fortsatt – nær et halvt århundre etterpå - være godt synlige og bli brukt i både godviljens og i det negatives tegn³²⁰

Historikere har tidvis fremstilt jøssingene som en sosialt, politisk, kulturelt og etnisk homogen gruppe³²¹. Slik var det neppe. Men selv i dag lever bilder og troper som vil nære minnet og fantasien hos resten av en generasjon jøssinger om at det var nettopp slik det var.

³¹⁷ Eriksen A: 1995. S. 163.

³¹⁸ Se bl.a. Grimnes O.K. 1990 s. 25

³¹⁹ Furre, B. 1992. s.208.

³²⁰ Guri Hjeltnes; 1986. s.27

³²¹ Se f.eks. Grimnes, O K. 2009, Corell, S: 2010. s. 41.

Referanser

- Abrahamsen, Samuel: *Norways respons to Holocaust*. Holocaust Library, New York 1991
- Andersen, Edward og Clausen, Edward: *Dansk humor*. Westerman. København 1945.
- Andersen, Gunnar Reis: *Dikt fra krigstiden*, Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1945
- Andersen, Jan: *Krigen på folkemunne*. Tiden Norsk Forlag A/S Oslo 1989.
- Anderson Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the the Origin and Spread of Nationalism*. Verso. NY, USA. 2006-
- Apter M.S. *The experience of Motivation*. London Academic Press. 1982.
- Askeland, Norunn, Otnes Hildegunn, Skjelbred Dagrunn, Aamotsbakken Bente: *Tekst i tale og skrift*. Universitetsforlaget, Oslo 2003. m.fl: *Tekst i tale og skrift*. Universitetsforlaget 2003.
- Aukrust O. og Bjerpe P.J: *Hva krigen kostet Norge*, Oslo 1945
- Bakhtin, Mikhail: "Latter og dialog", Utvalgte skrifter. Cappelens Forlag 2003.
- Bal, Mieke: *Narratology. Introduction to the Theory of Narrative*. University of Toronto Press. 2009.
- Bang Hansen, Odd: *Chat Noir og norsk revy*. Cappelens forlag, Oslo 1961.
- Berkaak, Odd Arne og Frønes, Ivar: *Tegn, tekst og samfunn*. Abstrakt forlag, Oslo 2005
- Bart, Fredrik: (ed) *Ethnic Grups and Boundaries. The Social Organization of Culture Differences*. Universitetsforlaget. Olo 1982(1969)
- Bauman Gerd: *Multicultural Riddle. Rethinking National, Ethnic and Religious identities*, Routledge. New York 1999
- Bauman, Richard: *A World of Others' Words. Cross-Cultural Perspectives on Intertextuality*. Blackwell Publishing. Malden USA, 2004.
- Bauman Richard og Briggs Charles: *Voices of Modernity. Language Ideologies and the Politics of Inequality*. Cambridge University Press, New York 2006.
- Bauman, Zygmunt; *Savnet fellesskap*. Cappelens upopulære skrifter. Cappelen Akademiske forlag. Oslo 2000.
- Bergson, Henri: *Latteren*. Johan Grundt Tanums forlag. Oslo 1971 (1900)
- Berkaak, Odd Arne og Frønes, Ivar: *Tegn, tekst og samfunn*. Abstrakt forlag, Oslo 2005.
- Berggrav Grete: *Våpenløs kamp*. Oslo 1945. Tell forlag.

- Bergsgård, A.: *Nasjonalstaten i europeisk historie*. Aschehoug forlag, Oslo 1946
- Bibelen, Salmenes bok. 55. salme, vers 7*. Det Norske Bibelselskaps Forlag. Oslo 1953.
- Bjørnsen, Bjørn: *Under bomberegnet. Det sivile luftvern - før 1945*. Direktoratet for sivilt beredskap. Oslo. U.å.
- Bratteli, Randi. i *Norges Kulturhistorie*, Et folk i fred og krig. bnd. 6, Aschehoug & Co, Oslo 1980.
- Bratteli, Randi (Larsen): *Den blå timen. Min dagbok 1939-1943*. Tiden Forlag. Oslo 1984.
- Bull, Edvard: *Klassekamp og felleskap. Norges Historie*. Bind 13. 1920- 1925. Oslo 1979.
- Bø, Finn: *Forbuden frukt*. Aschehoug Co, Oslo 1945.
- Christensen, Chr. *Den andre siden*. Oslo, Cappelen 1988 s. 107.
- Christensen, Chr. A.A. og Engen H.: *Verden siden 1939 i bilder og tekst*. Ascheoung forlag, Oslo 1948.
- Clark, Elizabeth, A: *History, Theory, Text. Historians and the Linguistic Turn*. Harward University Press. 2004.
- Colley, Linda: *Britons: Forging the Nation 1707 – 1837*. Yale University Press. New Haven.1992.
- Corell, Synne: *Krigens ettertid. Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Scandinavian Academic Press. Oslo 2010.
- Dahl, Robert A. *The Concept of Power*. Behavioral Science 2:3, July 1957. S. 202.
- Dahl, Hans Fredrik: «Norsk politikk 1940-1945». Kontinuitet eller brudd. I *Kontrast 1971:1*. s. 10.
- Dahl, Hans Fredrik: *Krigen i Norge*. Pax forlag. Oslo 1974.
- Dahl, Hans Fredrik, Hagtvet, Bernt og Heltnes Guri: *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*. Pax forlag 1982.
- Dahl, Hans Fredrik: “”Faktoren Quisling” i Norsk historie. Innlegg på HIFO-konferansen på Sjusjøen i januar 1990. I *Nytt lys på okkupasjonshistorien*. Den norske historiske forening, Oslo 1991.
- Dahl, Hans Fredrik: *Dette er London. NRK i krig 1940-45*. J.W.Cappelens forlag. Oslo 1978.

Dahl, Hans Fredrik og Bastiansen Henrik, G: *Sensur og meningstvang i Norge i det 20. århundre*. Cappelen. Oslo 2000.

Dahl, Nils Fredrik og Hjeltne, Guri: Okkupasjon – nasjonalsosialisme – motstand. Norsk Idehistorie 1940-1945. I Ebbestad Hansen, Jan Erik: *Norsk tro og tanke 1940.2000. Bind 3* . Universitetsforlaget 2001 s. 22/23.

Davis, D.; *Ethnic Humor around the World. A Comparative Analysis*. Indiana University Press 1990.

Davis C.: *Jokes and their relation to society*. 1998. Mouton de Gruyter.

Drolsum Krogslund, Nina: *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-1945*. Historie & Kultur. Oslo 2012.

Dundes, Allan: *Cracking Jokes: Studies of Sick Humor Cycle and Stereotypes*. Ten Speed Press. 1987

Dundes, Allan: *Folklore matters*. Knoxville, University of Tennessee Press, 1989

Egeland, Erik: *Tidsinnstilt. Fra liv og presse*. Dreyers forlag A/S. Oslo 1987.

Ellingsen, Dag, Warring Anette og Bjørnsdittir Inga Dóra: *Kvinner, krig og kjærlighet*. Cappelen Forlag. Oslo 1995

Emberland T: *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*. Humanist forlag. Oslo 2003.

Eriksen, Anne: «Vår kamp er kronet med seir. Den norske myten om den annen verdenskrig» *Samtiden* 1994:5, Oslo 1994.

Eriksen, Anne: «Quislinger og jøssinger – eller De gode og onde i nyere norsk historie». I *Dugnad, Tidsskrift for etnologi*. 1994:1 s.3-17.

Eriksen Anne: *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Pax forlag, Oslo 1995

Esborg Line: ”... og så var vi alle gode nordmenn.. *Fortellinger og den symbolske motstanden under okkupasjonen av Norge 1940-45*. Hovedoppgave i folkloristikk, Universitetet i Oslo 1995.

- Esborg, Line: *Det norske nei til EU. En studie av motstand som kulturell praksis. Universitetet i Oslo 2008.*
- Fanon, Franz: *Jordens fordømte*. Bokklubbens kulturbibliotek, Oslo 2002
- Fehn, Åge: *Nazis in Norway*. Harmondworth. Penguin Books.
- Figueiredo, Ivo de: *Nytt Norsk Tidsskrift nr. 4*. 1995
- Figueiredo, Ivo de: *Fri mann. Johan Bernhard Hjort – en dannelseshistorie*. Aschehoug & Co. Oslo 2002.
- Fink, Hans: I Fink, H og Hauge, H. *Identiteter i forandring*, Århus 1993
- Force, Nicole: *Humor as a Weapon. Shield and Psychological Salve*. I <http://psychsentral.com/lib/2011/humor-a>
- Freud, Sigmund: *Vitsen og dets forhold til det ubevisste*. Pax forlag Oslo 1994.
- Furre Berge: *Norsk historie 1905-1990*. Det norske samlaget. Oslo 1992
- Gerhardsen Einar: *Felleskap i krig og fred. Erindringer 1940-45*. Tiden Norsk Forlag. Oslo 1970.
- Gladson, Gladstjerne: *En glad bok*. Åsmund S. Lærdal forlag. Stavanger 1943.
- Gjeldsvik, Tore: *Hjemmefronten. Den sivile motstand under okkupasjonen 1940-1945*. J.W.Cappelens forlag A/S, Oslo 1977.
- Gokstad, Anders Chr. Grimnes Ole Kr. og Rødland Kjartan: *Der veiene skiltes. Hvorfor opplevde vi krigen så forskjellig?* Eide Forlag, Bergen 2005
- Grimnes, Ole Kristian: *Norge under okkupasjonen*. Aschehoug Forlag. Oslo 1983
- Grimnes, Ole Kristian: *Søkelys på norsk krigshistorie 1940-1945*. Særtrykk av «Krigsinvaliden» ,r.2. 1990
- Grimnes, Ole Kristian: *Hvor står okkupasjonshistorien nå?* *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 3/4 2009
- Halse, Steinar: *Humøret kan ingen ta fra oss. Vitser, anekdoter, og sanger fra okkupasjonen 1940- 45*. Grøndahl. Oslo 1993.

Halvorsen, Terje: «Kvinnene i norsk motstandsbevegelse 1940- 1945». *Nytt om kvinneforskning* nr. 3 1985.

Hambro, C.J. *Taler i krig*. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1945.

Hammerlund, Gøsta: *Hammarlunds beste*. J.W. Cappelens forlag. Oslo 1943

HANS MAJESTET KONG HAAKON VII TALER 1905-1946. Utgitt av nasjonalhjelpen til frihetskampens ofre. Oslo 1947.

Hartmann, Sverre: *Fører uten folk*. Tiden Norsk Forlag. Oslo 1970

Hauge, Jens Christian; «Fra krig til fred». *Norges Krig 1940-1945*. Bind 3. Oslo 1950.

Hennig, Johannes Martin: *Ein tysk soldats dagbok frå krigen I Nord-Norge*. Oslo 2002. Det Norske Samlaget.

Hjeltnes G: “Hverdagsliv”, *Norge i Krig*. Oslo 1986.

Hjern, Kjell: Blix. *Verdenspolitikken gjennom 50 år i karikaturens speil*. H. Aschehoug &Co. Oslo 1982

Jensson, Gudleik. *Norsk presse under hakekorset*. I og II. Tell forlag Oslo 1946.

Jerneck, Benkt: *Folket utan frykt*. Johan Grundt Tanum. Oslo 1945

Johnsen, Birgit Herzberg: *Hva ler vi av? Om nordmenns forhold til humor*. Oslo. Pax 1997.

Johnsen, Birgit Hertzbert: “Gender differences in the Practice and Enjoyment of Humor in Norway”. *Etnologia Europea*. No. 29. 1999

Jørgensen, Helle: *Norske kvinner og tyske soldater*. En undersøkelse av kvinner fra Alta, Tromø og Lavik som var sammen med tyske soldater under annen verdenskrig. Masteroppgave i historie. UIT, 2006.

Jøssingvitser. Åsmund S. Lærdal Forlag. Stavanger 1945.

Karikaturen nr. 1. Oslo u.å. (antas å være fra 1945/46)

Kuipers, Giseline. *Good Humor, bad taste. A sosiologi of joke*. Mouton de Gruyter. Berlin og New York 2006

Larsen, Sølvi, M. Notisbok med vitser skrevet i årene 1940-45, i Norsk Hjemmefrontmuseums eie. (NHM 940.5443).

- Larsen, Egon: *Wit as a weapon. The political Joke in History*. Fredrick Muller, London 1980.
- Lavik, Nils Johan: «Psykiatrien og den annen verdenskrig. Refleksjoner 50 år etter». I Larsen Uglevik, Stein (ed): *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Universitetsforlaget i Oslo 1999.
- La Vine, Robert A. og Campbell, Donald T.: *Ethnocentrism; Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behavior*. New York 1972.
- Lie, Trygve: *Leve eller dø. Norge i krig*. Tiden norsk forlag. Oslo 1955
- Lipman, Steve; *Laughter in Hell. The Use of Humor during the Holocaust*. Northvale N.J. Jason Aronson. 1991.
- Luihn Hans *De illegale avisene, den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen*. Oslo 1960.
- Lunde, John Vegard: *Det var ei rar tid. Hjemmefronten i Gudbrandsdalen 1940-45*. Enger. Otta 1982.
- Lægreid, Sissel og Skorgen Torgeir: *Hermeneutikk – en innføring*. Spartacus forlag, Oslo 2006
- Løberg S. *Det jeg husker best*. Aschehoug forlag. Oslo 1966.
- Lønnå, Elisabeth: *Stolthet og kvinnekamp. Norsk kvinnesaksforenings historie fra 1913*. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo. 1996.
- Maertz, Susanne: «Okkupasjonstidens lange skygger.» i *Nytt norsk tidsskrift. Nr.4*. Oslo 2007.
- Melby Kari i Blom, Ida og Sogner Sølvi. (red) *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Cappelen akademiske forlag. Oslo 2005.
- Mikes, Georges, (i forordet til): *No Laughing Matter: A Collection of Political Jokes*. Av Steve Lukes og Itzak Galnoor. Routledge & Kegan Paul, New York 1985.
- Midtskau, Sverre: *London svarer ikke*. Ernst G. Mortensens forlag. Oslo 1968
- Moland, Arnfinn: : *Over grensen? Hjemmefrontens likvidasjoner under den tyske okkupasjonen av Norge 1940- 1945*. Oslo 1999. Orion Forlag.
- Monsen, E. og Ericsson K.: “*Krigsbarn i fredstid*”. Institutt for kriminologi og rettssosiologi. *K-serien nr.1/2004*. UIO 2004.

Mr. George; *Krigens humor*. Tell forlag. Oslo 1945.

Njølstad, Olav: *Jens Chr. Hauge – Fullt og helt*. Aschehoug . Oslo 2008

Nordmann, O. (pseudonym for Steffen Hammer): *Grønn var min ungdoms gren*. Alb. Cammermeyers Forlag. Oslo 1948.

Norges Krig 1940-45. Hovedredaktør Sverre Steen. Gyldendal 1948-1950

Norge i Krig. Hovedredaktør Magne Skodvin. Aschehoug 1984.

Norsk Krigsleksikon. (red: Hans Fredrik Dahl), Cappelen. 1995

Nøkleby, Berit: «Fra november til april - sendemann Bräuers personlige politikk» i *Norge og den 2. verdenskrig: 1940 –Fra nøytral til okkupert*. Universitetsforlaget, Oslo 1969.

Nøkleby, Berit: I Dahl Hans Fredrik, Hjeltnes Guri, Nøkleby Berit, Ringdahl Nils Johan, Sørensen Øystein (red). *Norges Krigsleksikon 1940-1945*. Cappelen, 1994.

Nøkleby, Berit: *Norge i Krig*. Bind 4. Holdningskampen. Oslo 1986

Obrdlik Antonin: Gallow "Humor: A Sociological Phenomenon". *The American Journal of Sociology* 47 (709-716). 1942. (<http://www.jstor.org/pss/27695336>).

Oring, Elliot: "Humor in anthropology and folklore" i *The Prima of Humor Research*. Ed. Ictor Raskin New York 2008. Mouton de Gruyter

Oring, Elliot: "Risky Business. Political Jokes under Repressive Regimes". *Western Folklore* 62:3. 2004. California Folklore Society.

Oring, Elliot: "Humor in anthropology and folklore" i *The Prima of Humor Research*. Ed. Ictor Raskin New York 2008. Mouton de Gruyter.

Ortner, S.B: «On Key Symbols». *American Anthropologist*. Vol 75 no. 5, Blackwell Publishing. 1973

Ostrowa, Chaya: "*Humor as a Defense Mechanism in the Holocaust*" 2000.
<http://www1.yadvashem.org/yv/en/education/conference/2004/55> pdf.

Pedersen, Terje A: *Tyskerjenter i Norge. Reaksjoner og klippeaksjoner 1940-1946*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2006.

- Pryser, Tore: *Arbeiderbevegelsens historie. Bnd.4* Tiden Norsk forlag 1988.
- Prytz, R. (red): *Den kolde skulder*. København. Fritt Nordisk Forlag. 1944,
- Rokkan Stein: «Geografi, religion og samfunnsklasse: Kryssende konfliktlinjer i norsk politikk». *I Stat, nasjon, klasse*. Det blå bibliotek. Universitetsforlaget. Oslo 1998.
- Ramfjord, Otto: *Okkupasjonshumor*. Åsmund Lærdals forlag, Stavanger 1945.
- Rasmussen, Augusta: “Det intellektuelle nivået hos 310 tyskertøser”. *Nordisk psykiatrisk medlemsblad*. 47 (1)G.E.C.Gads forlag. København 1947.
- Ruge, Otto: *Annen verdenskrig i tekst og bilder. Krigens dagbok*. Halvorsen og Larsen forlag. Oslo 1946.
- Rønneberg, Anton: *Nationalteateret gjennom 50 år*. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1949.
- Scheen, A. *HA-Ha! Nu kan vi le av det*. Oslo 1945.
- Schetelig, H: http://snl.no/nbl/biografi/Haakon_Schetelig/utdyping.
- Scott James, C: *Domination and the Art of Resistance. Hidden transcripts*. New Haven. Yale University Press, 1990
- Simonsen E. og Ericsson K: *Krigsbarn i fredstid*. Institutt for kriminologi og rettssosiologi. K-serien nr.1/2004- Universitetet i Oslo 2004.
- Skauen, Arne: *Jøssingene på Sehesteds plass*. Aschehoug 2003.
- Skodvin. Magne: «Fridomskampen i vår historie» i *Frihetskampens plass i Norges historie*. Krigsinvaliden, Oslo 1998.
- Skodvin, Magne: «Den norske ikkevoldelige motstanden under den tyske okkupasjonen» I: Adam Roberts (red): *Hele folket i forsvar*. Pax forlag. Oslo 1969
- Skodvin Magne: «Det store fremstøt» *I Norges Krig 1940-45*. Hovedredaktør Sverre Steen. Gyldendal Norsk Forlag 1948.
- Smith, Anthony D. : *The Ethnic Origin of Nations*. Blackwell, Oxford 1986
- Solheim, Torolv: *I solnedgangstider. Krigsminne 1940-45*. Det Norske Samlaget. Oslo 1976

Speier, Hans: "Wit and Politics: An Essay on laughter and Power". *American Journal of Sociology*. 1998, nr. 3. (<http://www.jstor.org/stable/10.1086/231355>)

Stallare Bjørn (Arne Skauen): *66 skinnbrev fra Oslo*. Gustaf Lindstrøms boktrykkeri. Stockholm 1943.

Steen, Sverre: «Riksrådsforhandlingene» i Norge og den 2. verdenskrig. 1940- Fra nøytral til okkupert. Universitetsforlaget, Oslo 1969

Stein, Mary Beth: "The Politics of Humor. The Berlin Wall on Jokes and Grafitti". *Western Folklore* 48. 1989.

Stokker, Kathleen: "Heil Hitler; God save the King: Jokes and the Norwegian Resistance 1940-45". *Western Folklore*. Vol 50 nr.2 1991. Western State Folklore Society.

Stokker, Kathleen: *Folklore Fights the Nazis, Humor in Occupied Norway, 1940-45*. Associated University Presses, Inc. 1995.

Stokker, Kathleen: Quisling humor in Hitlers Norway: Its wartime function and postwar legacy. *International Journal of Humor Research*. Volum 14, issue 4. 2001

Søbstad, Frode: *Humor i pedagogisk arbeid*, TANO, 1995.

Taylor, Charles: "The politics of Recognition". I *Multiculturalism*, (Red): Amy Gutman. Princetown University Press, New Jersey 1994.

Thomassen, Petter. *Barneår I krig*. J. W. Cappelens forlag. 1986

Thomsen, Per: *German Super Mentality*. Fabritius & sønners forlag, Oslo 1945.

Thuesen. Arthur: *Beslaglagte og supprimerte bøker vedrørende Norge*. Oslo 1960

Tjelmeland, H: "Kva gjorde krigen med Norge?" *Nytt norsk tidsskrift nr.1* , Oslo 1996.

Tranhell, Arne: "Svenskarnas fördommar mot invandrare" *SOU* 1974:70

Velure Magne: "Djävla utlenning! Rykten och vitsar om invandrare i Sverige" i Daun Ake og Ehn Billy (red): *Bland-Sverige. Om kulturskillnader och kulturmøten*. Carlsson Bokförlag AB 1988.

Wernersen, Camilla: *Illojalitet vil bli dømt og straffet deretter...Norsk presse under nazistisk sensur*. Masteroppgave. Institutt for medier og kommunikasjon.. UIO, Oslo 2006.

Ziv Avner: *Personality and Sense of Humor*” New York Springer Publishing Company.
1984.

Øksnevad, Toralf: *Det lå i luften*. Aschehoug & Co. Oslo 1946

Aasland, Geburg; http://snl.no/nbl_biograf/Geburg_Aasland/utdyping.

Sammendrag

Hvilke funksjoner kan de såkalte jøssingvitsene ha hatt under krigen? Dette er det ene spørsmål oppgaven har søkt å besvare. Et annet spørsmål tar utgangspunkt i vitsenes betydning for etablering av en ny kollektiv identitet i landet, jøssingidentiteten. Det tredje sentrale spørsmålet er knyttet til innholdsavklaringer, Hvem var aktører i vitsene, og hvilke historier fortelles? Utgangspunktet er 823 vitser, anekdoter og kvikke replikker, hvorav ca 300 rettet mot norske nazister, samlet under krigen og utgitt de to første etterkrigsårene. Jeg har tolket vitsene ved bruk av humorteorier, og kommunikasjonsteori. Det tredje teorisettede gjelder identitetsteori og utgjør et bakteppe for å forstå de holdningsmessige forskjeller i synet på okkupasjonen som utviklet seg mellom norske antagonister og protagonister.

Vekt er lagt på ulike kontekstuelle forhold, nødvendige for å forstå enkelte av vitsene. Tidligere forskning på feltet er gjennomgått, og i tre analysekapitler er vitsene analysert. Dette er vitser om krigshverdagen, vitser rettet mot antagonistene, norske nazister og vitser om protagonistene, med Kongen som det fremste symbol for norsk enhet og motstand. Et sentralt spørsmål har vært: hvilke funksjoner tjente vitsene- foruten at de moret? Jeg har søkt å vise at de hadde en indirekte motstandseffekt ved at de dels hadde en holdningsskapende funksjon, og bidro til at folk i en tidlig fase av krigen sluttet opp om motstandsbevegelsen. For noen kan vitsefortelling også ha vært et svar på nazistenes massive påvirkningsarbeid. Den tredje formen for motstandsstrategi gikk ut på å frata nazistene ære og verdighet. Vitser kunne således forebygge tilslutning til NS.

Analysen har også vist en prosessuell konstruksjon av jøssingidentiteten. Identitet er noe man skaper, mer enn noe man har. Begrepet «jøssing» kan forklares på forskjellige måter. Det kan dels være en betegnelse på en motstandsmann, en som aktivt deltok i en av de mange «fronter», en som utsatte seg for stor fare ved sine gjerninger. Om man ikke deltok i Milorg, eller i produksjon av illegale aviser, så var følelsen av å gjøre noe illegalt, at man utsatte seg for fare, at man var en ekte jøssing, styrket hos mange ved at de fortalte, eller lyttet til vitser der nazister ble hengt ut. På det viset var man deltaker i historien. Man kreerte seg selv som jøssing når handlingen ble sett som positiv, rettet mot «de andre».

Å være jøssing ble en hedersbetegnelse, som stadig flere ønsket å ikle seg. Morsomheter om hjelpeløse NS- medlemmer kunne bidra til samhold og fellesskap, noe som næret jøssingidentiteten og som knyttet bånd. Nettopp fellesskapsfølelsen har vært trukket frem som essensen i jøssingidentiteten.